

Democratie zonder kiezers?

ANALYSE VAN HET ELECTORALE ABSENTEÏSME

Graag wil ik om te beginnen de auteurs bedanken voor het gestelde vertrouwen in de redactie van dit voorwoord. Het is duidelijk dat het aantal afhakers (onthouding, blanco of ongeldig gestemd) verkiezing na verkiezing toeneemt. Bij de laatste parlementsverkiezingen ging het over 17% van de kiezers. Dat kan mij als voorzitter van de Kamer, dat kan geen enkele rechtgeaarde democraat, die ons representatieve systeem een warm hart toedraagt, onverschillig laten.

We moeten die realiteit onder ogen zien en onderzoeken, ieder op haar of zijn niveau. En onze inzichten en analyses moeten leiden tot de ontwikkeling van geschikte actieplannen.

Dit rapport sluit perfect aan bij onze prioriteiten voor de Belgische Kamer van volksvertegenwoordigers.

Dit Parlement moderniseren en klaarstomen voor de wereld van morgen is een doelstelling die we concreet aanpakken door de invoering van digitale platformen en met behulp van de sociale netwerken. Op die manier stellen we de burgers van dit land in staat om de debatten in de commissies en tijdens de plenaire zittingen rechtstreeks te volgen. Zo kan wie dat maar wil in real time volgen hoe de stemming over een wetsvoorstel verloopt. Overheidsbeslissingen worden best in alle openheid genomen en de besluitvorming moet zo dicht bij de burger staan als maar mogelijk is.

De wil om de band te herstellen tussen onze instelling en het maatschappelijk middenveld is groot. Het is cruciaal dat het Parlement een heus huis van de participatieve democratie wordt. Daarom moeten we het toegankelijker maken voor de burgers, door participatieve methoden en processen toe te passen die erop gericht zijn de burger meer aan bod te laten komen en de werking van het politieke systeem te verbeteren, lokaal zowel als nationaal.

Recent hebben wij de modernisering mogelijk gemaakt van het petitieright, met de ontwikkeling van het burgerplatform MyOpinion. In de toekomst willen we stappen zetten naar een nog participatievere democratie, door onder meer burgerpanels in te voeren die het zullen hebben over actuele thema's.

Een grootschaligere prioriteit, tot slot, die aansluit bij deze ambitie, is de voorbereiding van het Belgische voorzitterschap van de Europese Unie, ondersteund door een burgerpanel.

En dan is er nog het kapitale belang van educatie, van uitleggen en informeren, dicht bij de mensen en concreet, via de communicatiemiddelen die de Kamer ter beschikking staan: YouTube-kanaal, digitale sociale netwerken, het huismagazine en de acties van de Kamer van volksvertegenwoordigers die gericht zijn op de onderwijsinstellingen...

Multifactoriële oorzaken vragen ook om multifactoriële engagementen en initiatieven!

Dit grootschalige onderzoek heeft volgens mij drie grote verdiensten, door zijn waarnemingen, zijn nuancering en zijn voorstellen.

De studie start immers met een geobjectiverde waarneming van de fenomenen en hun impact op het representatieve systeem. Ze zet ze in een internationaal, cijfermatig, precies en strak perspectief.

Vervolgens gaat men in de analyse, wars van het buikgevoel, op zoek naar nuance in de sociologische, politieke en institutionele factoren, die aantonen dat er tal van oorzaken meespelen.

Tot besluit van de studie worden er, zoals de burgers ook verwachten, concrete aanbevelingen geformuleerd en wordt er een realistische tijdlijn aangereikt om aan het absentisme ook daadwerkelijk iets te doen.

Ik verwelkom de inspanningen van de onderzoekers en de verdieping die ze hebben aangebracht. Ik twijfel er niet aan dat deze studie het begin zal blijken van nog meer denkwerk, analyses en actieplannen in de assemblees, bij de partijen en hun militanten en bij wat centraal staat in alles wat participatie en collectieve inzet betreft.

Op die manier houden we de eis van gelijkheid, vrijheid en democratie ook morgen levend en blijven individuele en collectieve emancipatie mogelijk. Zo kunnen we ook samen de talrijke economische, sociale en ecologische uitdagingen aangaan waarmee onze samenleving, ons land en de hele wereld zo onverbiddelijk geconfronteerd worden.

Als optimisme in de actie gepaard gaat met grondigheid in de analyse, zoals het geval is met deze studie, die we als leidraad kunnen hanteren, is de hoop gerechtvaardigd dat we onze democratie nieuw leven kunnen inblazen en het voortbestaan ervan kunnen garanderen. Ik ben in ieder geval vastberaden om op al deze belangrijke werven het voortouw te nemen.

Ik wens u veel leesplezier.

Eliane Tillieux, Voorzitster van de Kamer

Stand van zaken van het electorale absenteïsme in België en overzicht van de grondslagen van electorale participatie

1. Electoraal absenteïsme, een uitdaging voor onze democratie?
2. Stand van zaken van het electorale absenteïsme
  - 2.1 Trends in het absenteïsme bij parlementaire verkiezingen in Europa
  - 2.2 Evolutie van het absenteïsme bij de federale verkiezingen in België
  - 2.3 Blanco en ongeldige stemmen
3. Determinanten van het electoraal absenteïsme
  - 3.1 De impact van sociologische variabelen en politieke socialisatie
  - 3.2 De impact van politieke variabelen
  - 3.3 De impact van de context van verkiezingen
  - 3.4 De impact van de instellingen

Overzichtstabel : determinanten van electorale participatie

Welke remedies tegen de dalende opkomst bij verkiezingen?

1. Inspelen op de kortetermijndeterminanten van de kiezersopkomst
  - 1.1 Campagnes over het belang van stemmen lanceren
  - 1.2 De stem van de kiezers een grotere impact geven
  - 1.3 Het verplichte karakter van het stemmen behouden
  - 1.4 Het stemmen zelf eenvoudiger maken
  - 1.5 De administratieve formaliteiten voor niet-Belgische kiezers vereenvoudigen

2. Inspelen op de langetermijndeterminanten van de kiezersopkomst
  - 2.1 Burgerschapsvorming bevorderen
  - 2.2 De toegang tot verkiezingsinformatie bevorderen door middel van kieshulpmiddelen
  - 2.3 Een nabijheidsdemocratie behouden
  - 2.4 Transparantie op institutioneel niveau garanderen
  - 2.5 Bevorderen dat meer vrouwen en vertegenwoordigers van minderheden worden verkozen

Conclusie

Overzichtstabel: remedies tegen de dalende opkomst bij verkiezingen

NAWOORD van itsme® :

Hoe stemmen vanop afstand burger en politiek dichterbij elkaar brengt

1. De rol van itsme®
2. Belangrijkste doelgroepen
3. Politieke participatie in ruime zin
4. Besluit

VOORWOORD

Bij de **recentste stembusgang van 2019** hebben niet minder dan 1,3 miljoen stemgerechtigde landgenoten geen of een ongeldige stem uitgebracht. Dat is **17% van de bevolking** die gevraagd wordt om haar afgevaardigden te verkiezen. Mocht deze groep de handen in elkaar slaan en een partij vormen, dan zouden de leden ervan zonder meer machtiger zijn dan eender welke democratische partij in ons land.

Er zijn verschillende redenen waarom burgers het op de verkiezingsdag laten afweten. In sommige gevallen gaat het om een fout bij het invullen van het stembulletin, wat leidt tot een ongeldige stem. Anderen ondervinden een praktisch probleem (gezondheid, beroepsverplichting, verplaatsing, enz.) om zich naar hun stembureau te begeven. Maar voor een belangrijke groep gaat het om een bewuste keuze om niet te gaan stemmen of om blanco of ongeldig te stemmen. Achter die **'stemonthouding'** gaat overwegend **desinteresse** en in toenemende mate **ontevredenheid** schuil over het georganiseerde politieke leven in onze parlementen, regeringen en partijen. Daar dient dieper op ingegaan te worden, willen we de **oorzaken van die afwijzende houding begrijpen**.

Het debat leeft zowel in Kamer als Senaat. Er wordt een **verslag van de Senaat** verwacht, waar een commissie zich over 'democratische vernieuwing en burgerschap' gebogen heeft. Ook de gewestelijke parlementen hielden zich al met de kwestie bezig. En dan zijn er nog de **algemene beleidsverklaringen van de verschillende regeringen van het land**. Op bepaalde

bevoegdheidsniveaus werden overigens al electorale hervormingsinitiatieven genomen. Voor de Europese verkiezingen zal men vanaf 16 jaar mogen stemmen. Het **Vlaamse Gewest** heeft ervoor gekozen om **vanaf de lokale verkiezingen van 2024 de stemplicht op te heffen**. Ze besliste ook om de lijststem af te schaffen en de kiezer een groter gewicht te geven bij het aanduiden van de burgemeesters. **Wallonië** heeft ervoor gekozen om het elektronisch stemmen helemaal te verlaten en **terug te keren naar het papieren stemformulier**. Wat de uiteenlopende hervormingen in elk geval aantonen, is dat het onderwerp 'electoraal absentisme' leeft in onze maatschappij.

In mei **2024** trekken de **Belgen opnieuw naar de stembus** om hun **federale, gewestelijke en Europese** volksvertegenwoordigers te kiezen. Op de tweede zondag van oktober van datzelfde jaar brengen de Belgische burgers hun stem uit voor nieuwe **gemeente- en provincieraden**.

Een unieke studie in een land waar de stemplicht het probleem van niet-stemmers lange tijd tot een minimum heeft beperkt

Onthouding van stemming is in veel democratieën een punt van zorg. Er is een schat aan onderzoek voorhanden over dit onderwerp. In België werd de kwestie beduidend minder onderzocht dan in andere democratieën, omdat de **stemplicht** ons lang behoed heeft voor een te sterke terugval van de verkiezingsdeelname. **Bijgevolg is er in België geen uitgebreid onderzoek gevoerd naar de factoren die verkiezingsdeelname bevorderen of, integendeel, afremmen.**

Toch **stijgt het percentage van niet-stemmers al decennialang in ons land.** In het licht van deze dalende

opkomst is het nodig om na te denken over de factoren die de Belgische kiezers ertoe brengen blanco of ongelidig te stemmen, of zich van de stemming te onthouden.

Deze studie is een initiatief van itsme® en wordt uitgevoerd door de **Vakgroep Politieke Wetenschappen van de VUB en Cevipol (Centre d'Etude de la Vie Politique van de ULB)**. Het project beoogt de leemte op te vullen met betrekking tot het onderzoek naar verkiezingsdeelname en het debat te openen over oplossingen die het mogelijk maken de ontkoppeling van de burgers met de verkiezingen tegen te gaan.

VOORWOORD

itsme®, een app waarmee 70% van de Belgen graag online zou willen stemmen¹

Voor de onderneming Belgian Mobile ID en zijn online identiteitsapp itsme® – een mooi voorbeeld van een publiek-private samenwerking – gaat het er vooral om **te reflecteren over de mogelijke rol en impact van e-voting in de maatschappij.**

De app itsme® heeft niet alleen het grootste respect voor privacy in de digitale wereld, maar wil ook een constructieve bijdrage leveren aan de maatschappelijke uitdagingen waarvoor de Staat en zijn burgers zich bij de volgende stembusafpraak geplaatst weten. Dit is de fundamentele reden waarom Belgian Mobile ID dit project heeft ondernomen, namelijk om de diepere oorzaken van de toenemende weigering om aan de stemplicht te voldoen te begrijpen en te analyseren, om na te gaan welke objectieve remedies deze trend zouden kunnen ombuigen en om via e-voting bij te dragen tot een potentieel hogere kiesopkomst.

Sinds 2017 is het mogelijk voor gebruikers van itsme® om zich met de app te identificeren, digitale transacties te bevestigen en een officiële handtekening te zetten via de smartphone. De identiteitsapp is gemak-

kelijk in gebruik, veilig en respecteert de privacy. itsme® is sinds januari 2018 **door de overheid (BoSa) erkend** als identiteitsmiddel van garantieniveau "hoog" en sinds december 2019 geldt dit ook op EU-niveau.

De app voor digitale identificatie heeft ondertussen **de kaap van 5,5 miljoen actieve gebruikers overschreden.** Daarvoor wordt samengewerkt met **tal van partners** uit verschillende sectoren, zoals banken, overheidsdiensten, ziekenhuizen, verzekeringsmaatschappijen, HR-bedrijven, sociale secretariaten, platformen voor documentbeheer, de vastgoedsector, notarissen, boekhoudkantoren, dienstverleningsinfrastructuren, mobiliteitsbedrijven en nog heel wat andere. De app wordt door meer dan 150 ondernemingen aangewend als identificatie- en authenticatiemiddel en ruim 550 bedrijven gebruiken hem als elektronische handtekening.

¹ Onderzoek door GfK voor rekening van Belgian Mobile ID, gevoerd tussen 20 mei en 2 juni 2020, bij een representatieve steekproef (gewest, geslacht, leeftijd, sociale categorie) van 1.015 smartphonebezitters.

Een alomvattende studie over politieke participatie in België.

Tweede luik in het najaar van 2022: alternatieve manieren voor burgers om aan de politieke besluitvorming deel te nemen.

Ten slotte is het van belang te benadrukken dat deze beschouwing over verkiezingsdeelname niet kan worden uitgevoerd zonder de aandacht te verbreden tot politieke participatie in ruime zin. Stemmen is slechts één van de actiemiddelen van de burgers. Er bestaan ook andere vormen van participatie die de democratie levend houden. Het project onder leiding van itsme®, ULB (Cevipol) en VUB (POLI) wil ook de nodige aandacht besteden aan deze andere vormen van politieke participatie. Daartoe zullen de drie partners in de loop van 2022 een tweede onderzoeksproject opstarten met als doel een gedetailleerd rapport op te stellen over de nieuwe fora van burgerparticipatie die zich ontwikkelen binnen het Belgische politieke systeem.

Met deze grondige analyse en de gefundeerde remedies die de terugkeer van 500.000 kiezers² naar de stembus zouden kunnen voorzien, zal het woord aan de politici worden overgelaten om te beslissen welke wegen moeten worden bewandeld om dit te verwezenlijken.

Dit is onze ultieme ambitie!

² Uit de studie van de VUB en Cevipol blijkt dat er een extra kiezerswinst van 5 à 6% te behalen valt bij een combinatie van diverse maatregelen om het stemmen te vereenvoudigen. Dit komt neer op ruim 500.000 kiezers.

DEEL 1:

Stand van zaken van het electorale absenteïsme in België en overzicht van de grondslagen van electorale participatie

Bij de parlementsverkiezingen van 2019 in België kwam 11,6% van de kiezers niet opdagen in het stemlokaal¹. Ondanks mobilisatiecampagnes van politieke partijen en diverse sociale actoren die steeds meer op de thuisblijvers zijn gericht, hebben meer dan 900.000 kiezers niet gestemd. Daarnaast hebben meer dan 430.000 kiezers een blanco of ongeldig stem uitgebracht. Dit betekent dat meer dan 1,3 miljoen geregistreerde kiezers geen stem hebben uitgebracht die zou meegeteld zijn voor het Kamer van volksvertegenwoordigers van 2019.

Dit absenteïsme sluit aan op de aanslepende discussie in België over het al dan niet behouden van de stemplicht. De Vlaamse decreetgever heeft beslist om de verplichting af te schaffen voor de volgende gemeenteraads- en provincieraadsverkiezingen in 2024. En op de andere bestuursniveaus worden er vrijwel geen sancties meer opgelegd aan kiezers die op de verkiezingsdag niet komen opdagen (Bouhon, 2018).

De verkiezingen van 2019 waren allesbehalve een uitzondering. Ze bevestigden integendeel een trend die al sinds 1977 bestaat. Sindsdien komt bij elke verkiezing gemiddeld 10% van de kiezers niet opdagen in het stemhokje². En dit percentage stijgt langzaam maar zeker. Toch liggen de absenteïsmecijfers in België ver onder die van onze buurlanden waar geen stemplicht geldt. In landen zoals Frankrijk, Italië, Nederland en het Verenigd Koninkrijk schommelt het percentage niet-stemmers eerder rond 20 tot 30% van het electoraat (zie verder). Sommige specialisten hebben het in dit verband over een “*démocratie de l’abstention*” (Braconnier en Dormagen, 2007) of democratie van de niet-stemmers.

Met nog drie jaar te gaan vóór de volgende federale, regionale, lokale en Europese verkiezingen in België is het absenteïsme bij verkiezingen een belangrijk aandachtspunt voor de politieke actoren en de sociale en politieke wetenschappers. Ook het feit dat Vlaanderen onlangs heeft beslist om vanaf 2024 de stemplicht af

te schaffen voor de lokale verkiezingen vergroot nog de belangstelling voor het thema. Tegen deze achtergrond brengen wij in dit document een synthese van de literatuur over absenteïsme bij verkiezingen in de politieke wetenschappen. Op die manier willen we de omvang, aard en oorzaken ervan beter proberen te begrijpen. We maken gebruik van onderzoek in België en andere democratieën om de problematiek beter af te bakenen en een reflectie op gang te brengen over manieren om de geleidelijke toename van het electorale absenteïsme in België een halt toe te roepen en die trend zelfs om te keren.

Uit dit rapport blijkt dat verkiezingsabsenteïsme een complex verschijnsel is dat om meer dan één interpretatie vraagt. Er zijn vele oorzaken van het niet-stemmen en bijgevolg zijn ook de oplossingen om de kiezers weer naar de stembus te krijgen divers.

Onderzoek in de politieke wetenschappen onderscheidt hoofdzakelijk vier groepen van niet-stemmers, waarbij voor elke groep specifieke oorzaken en redenen gelden om niet op te dagen op de verkiezingsdag (Breachon, 2009, p. 53-58; Amjahad, 2011, p.47-49). De eerste groep omvat kiezers voor wie het thuisblijven het resultaat van sterke sociale variabelen is (Braconnier, Coulmont en Dormagen, 2017). Hun beslissing om niet deel te nemen aan verkiezingen heeft te maken met hun meer ongunstige sociale en economische situatie (toegang

1 FOD Binnenlandse Zaken, Officiële resultaten van de federale verkiezingen voor de Kamer van volksvertegenwoordigers van 2019, <https://elections2019.belgium.be/nl>

2 De cijfers steunen op de definitie van electoraal absenteïsme als het percentage geregistreerde kiezers dat niet kwam opdagen in het stembureau voor de verkiezing van de Kamer van volksvertegenwoordigers. Voor dit rapport beperken we ons tot de federale verkiezingen (voor een verdere bespreking van de verschillen tussen de regionale, federale en Europese verkiezingen, zie Kelbel en Willocq, 2015).

tot onderwijs, sociaal isolement) die het moeilijker maken om politiek gesocialiseerd te geraken en de kennis en vaardigheden te verwerven die nodig zijn om bij verkiezingen een keuze te maken. De andere drie groepen niet-stemmers zijn anders van aard. Bij hen heeft het absenteïsme eerder te maken met specifieke politieke motieven. Zo is er om te beginnen de groep die wegblijft **uit protest**. Zij geven op die manier uiting aan hun afkeer van de politieke klasse of zelfs van het politieke systeem. Om te verklaren waarom deze groep kiezers niet gemotiveerd is om naar de stembus te gaan, zullen we het hebben over het ethische en morele aspect van stemmen, over politiek vertrouwen en de variabelen die een goede vertegenwoordiging waarborgen.

De derde groep niet-stemmers bestaat uit de **conjuncturele niet-stemmers**, die alleen gaan stemmen als er bij de verkiezingen “veel op het spel staat” (Brechon, 2009, p.56-57). Bij sommige verkiezingen gaan ze stemmen, bij andere niet. Variabelen die een rol spelen zijn bijvoorbeeld het bevoegdheidsniveau waarop de verkiezingen plaatsvinden, het aantal betrokken partijen en of de verkiezingen al dan niet uitmonden in een nek-aan-nek race. Om de onthouding door dergelijke omstandigheden te verklaren, zullen we nagaan hoe de context van de verkiezingen en het kiesstelsel het stemmen beïnvloeden.

De laatste groep niet-stemmers, ten slotte, zijn de **onvrijwillige niet-stemmers**, die wel wilden gaan stemmen, maar het toch niet hebben gedaan, wegens ziekte of professionele redenen of nog omdat ze de organisatorische regels voor de stembusgang verkeerd hadden begrepen (Amjahad, 2011, p.47-48). Voor deze groep zijn we geïnteresseerd in het gewicht dat factoren als de complexiteit van de inschrijving op de kiezerslijsten, het stemmen op afstand – bij volmacht, per brief –, het elektronisch stemmen en de dagen waarop er gestemd wordt, kunnen hebben op de waarschijnlijkheid dat er niet gestemd wordt.

Omdat het electorale absenteïsme een verschijnsel met talrijke facetten is, kunnen we slechts een volledig beeld van het verschijnsel en van de potentiële oplossingen ervoor krijgen, als we de sociologische, politieke en institutionele variabelen gezamenlijk onder de loep nemen.

Het rapport bestaat uit twee delen. Het eerste heeft drie doelstellingen: (1) bespreken waarom electoraal absenteïsme een probleem voor de democratie kan zijn, (2) een stand van zaken geven van dit absenteïsme in Europa en België en (3) een overzicht bieden van de beschikbare wetenschappelijke literatuur om de determinanten van kiezersopkomst beter te begrijpen. In het tweede deel van het rapport wordt ingegaan op verschillende mogelijke oplossingen om het electorale absenteïsme te verminderen.

1. Electoraal absenteïsme, een uitdaging voor onze democratie?

Er zijn verschillende argumenten waarom algemeen wordt aangenomen dat het absenteïsme tot een minimum moet worden beperkt en dat een te lage opkomst bij verkiezingen problematisch kan zijn voor de democratie. Niet-stemmen trekt de beleidsvorming scheef, vooral wanneer blijkt dat het niet-stemmen ongelijk verdeeld is over de bevolkingsgroepen en sommige sociale groepen meer treft dan andere.

Uit een studie in de Verenigde Staten blijkt dat verkozenen voorrang geven aan de eisen en voorkeuren van kiezers die gaan stemmen en weinig rekening houden met niet-stemmers (Pontousson en Rueda, 2010, p.680). Dit heeft meerdere gevolgen voor de vertegenwoordiging. Enerzijds zijn kiezers die stemmen "beter vertegenwoordigd" dan de thuisblijvers (Griffin en Newman, 2005, p.1222), terwijl de standpunten en voorkeuren van de niet-stemmers door de zittende verkozenen worden genegeerd (Quintelier et al. 2011).

Uit veel onderzoek blijkt echter dat niet-stemmers een ander sociaal-economisch profiel hebben dan stemmers - ze zijn lager opgeleid en hebben lagere inkomens (Braconnier en Dormagen, 2007), terwijl wie wel stemt uit welvarender milieus komt. Als gevolg daarvan zijn de beleidsvoorkeuren van de thuisblijvers eerder gericht op een meer egalitair en herverdelend sociaal-economisch beleid (Pontousson en Rueda, 2010, p.677; Griffin en Newman, 2005, p.1224).

1. Electoraal absenteïsme, een uitdaging voor onze democratie?

Een ander gevolg van niet-stemmen is dat het de uitslag van verkiezingen kan veranderen. Uit verschillende studies blijkt dat als de thuisblijvers wel waren opgedaagd, het de krachtsverhouding tussen de partijen zou veranderen. De effecten zijn echter niet eenduidig van land tot land. In sommige landen kan een hogere deelname van niet-stemmers gunstig zijn voor linkse partijen, terwijl het in andere landen gunstig kan zijn voor rechtse partijen (Lutz en Marsh, 2007). In België is de kwestie in omgekeerde richting onderzocht. Sinds eind jaren 1990 proberen onderzoekers na te gaan welke partijen een lager percentage van het aantal uitgebrachte stemmen zouden binnenhalen als stemmen niet langer verplicht zou zijn. Potentiële niet-stemmers zijn eerder aanhangers van socialistisch links, dus hun afwezigheid bij de verkiezingen zou centrumrechtse partijen zoals de MR, Open Vld, N-VA, maar ook centrumlinkse partijen zoals Groen en Écolo bevoordelen (Ackaert et al., 1992; Dandoy et al., 2007; Reuchamps et al., 2015). Bovendien blijkt dat de stemplicht sommige ontevreden kiezers ertoe aanzet om op radicale partijen te stemmen, terwijl ze zouden thuisblijven als ze niet meer stemplichtig zouden zijn (Hooghe, Marien en Pauwels, 2011).

Ten slotte verlaagt het niet-stemmen de kwaliteit van de democratie (Roberts, 2005, p.358). Verkiezingen zijn een middel om een band van controle en uitwisseling tussen burgers en verkozenen te creëren en in stand te houden (Diamond en Morlino, p.63). Ze zijn een middel om verantwoording af te leggen ("accountability"), controle uit te oefenen op verkozenen en hen op het matje te roepen: via hun stem bestraffen of belonen de kiezers de uittredende verkozenen. Uit tal van studies blijkt een duidelijke neiging tot herverkiezing van zittende politici in een gunstige economische context, en tot hun nederlaag wanneer de kiezers van oordeel zijn dat de nationale economie slecht wordt beheerd. Deze trends zijn waargenomen in veel democratieën (Arel-Bundock et al., 2019, Sauger en Raillard, 2013), ook in België (Dassonneville et al., 2016). Electoraal absenteïsme

verzwakt echter deze functie van verkiezingen en plaatst verkozenen in een situatie waarin de kiezers (of althans bepaalde randgroepen van het electoraat) minder controle hebben op hun handelingen. Bovendien blijkt dat wanneer het niet-stemmen toeneemt, de tevredenheid met het politieke systeem en de legitimiteit ervan onder de bevolking afneemt (Andeweg en Farrell, 2017, Kostelka en Blais, 2018).

Deze elementen verklaren waarom het toenemende absenteïsme zoveel aandacht krijgt, zowel bij politieke actoren als onderzoekers. Absenteïsme kan de eisen van bepaalde groepen onzichtbaar maken, de vertegenwoordigingsmechanismen belemmeren en de band tussen de burger en zijn of haar vertegenwoordigers verbreken. Redenen genoeg om het fenomeen te onderzoeken en te diagnosticeren hoe de deelname aan verkiezingen in het algemeen, en in België in het bijzonder, kan worden verbeterd.

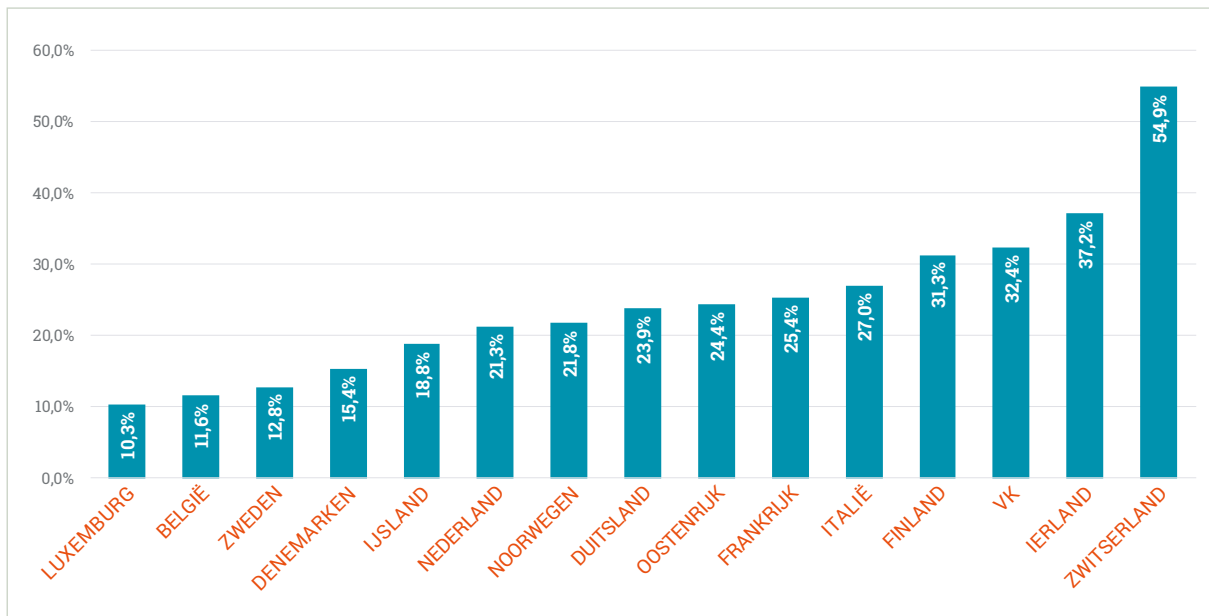
Anderzijds wijzen we erop dat sommige auteurs ook verklaren dat het afdwingen van kiezersparticipatie negatieve gevolgen kan hebben. Voor hen is het absenteïsme niet volledig of altijd een probleem. Vooral het dwingen van kiezers om een stem uit te brengen kan sommigen ertoe brengen om een stem uit te brengen die hun politieke voorkeur eigenlijk slecht weerspiegelt. Dit verstoort het vermogen van verkiezingen om de wensen van het electoraat accuraat weer te geven (Rosema, 2007; Selb en Lachat, 2009). Niet-deelname aan verkiezingen zou ook passen in een verandering van de participatievormen, waarbij kiezers de voorkeur geven aan vormen van directe participatie - zoals het ondertekenen van petitieën of het betogen -, waardoor de goede werking van de democratie niet in gevaar komt (Muxel, 2007a).

2. Staat van het absenteïsme

2.1 Trends in het absenteïsme bij parlementaire verkiezingen in Europa

In dit deel maken we een stand van zaken op van het absenteïsme bij verkiezingen in Europa³ en in België. We kijken naar de nationale parlamentsverkiezingen, want in de meeste Europese democratieën krijgen deze verkiezingen de meeste aandacht in de media en bij de kiezers.

Grafiek 1: Percentage niet-stemmers in Europa (laatste nationale parlaments- of presidentsverkiezingen)

Bron: Voter Turnout Database, International Institute for Democracy and Electoral Assistance (IDEA)

In een vergelijkend perspectief treft het electorale absenteïsme België minder dan andere landen. In Europa hebben België en Luxemburg het laagste aantal niet-stemmers, met respectievelijk 11,6% en 10,3% bij de laatste nationale parlamentsverkiezingen⁴. Dit is grotendeels te verklaren door de stemplicht in beide landen, die voorzien in administratieve sancties voor thuisblijvers (zie hieronder)⁵.

In grafiek 1 zien we dat in de andere Europese landen het aandeel niet-stemmers varieert van 15% (Denemarken, Zweden en IJsland) tot 35% van het electoraat (Verenigd Koninkrijk en Ierland).

³ Om de gegevens te kunnen vergelijken, houden we in de vergelijkende analyse alleen rekening met landen die in de eerste en tweede democratiseringsgolf een democratisch regime hebben geïnstalleerd (Huntington, 1991). Telkens als we in dit deel "Europa" en "Europese landen" schrijven, is deze beperkende definitie van toepassing.

⁴ De cijfers verwijzen naar electoraal absenteïsme gedefinieerd als het percentage geregistreerde kiezers dat geen stem heeft uitgebracht bij de verkiezingen voor de Kamer van volksvertegenwoordigers.

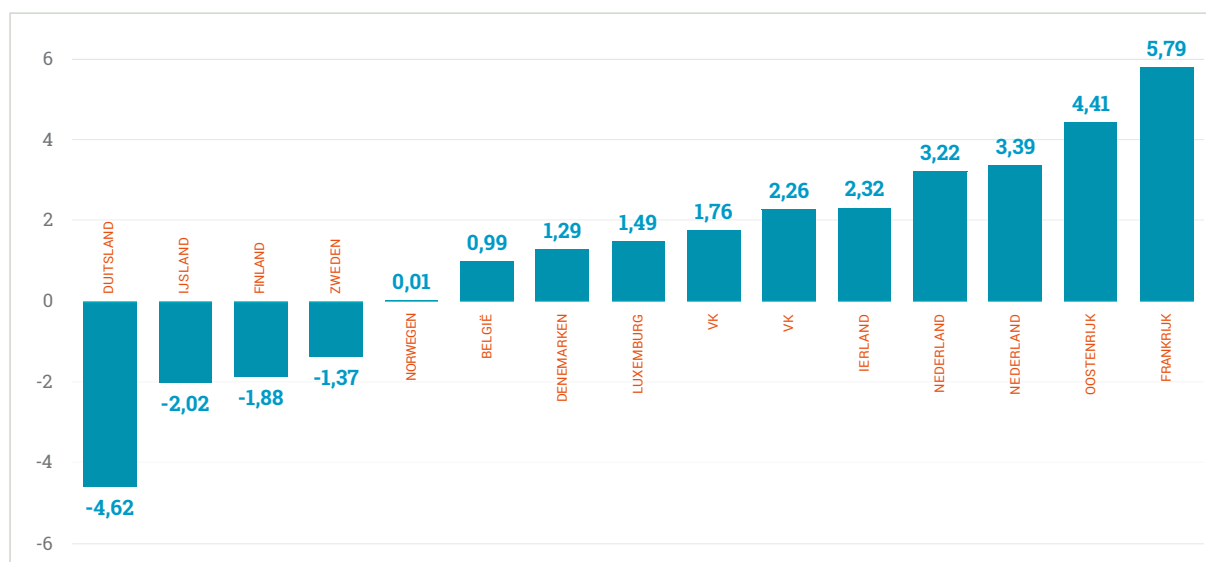
⁵ Ook in Griekenland is stemmen verplicht, maar de verplichting werd er nooit strikt afgedwongen.

2. Staat van het absenteïsme

De situatie in Zwitserland, dat in vergelijking met zijn buurlanden een hoog absenteïsme kent, is bijzonder. Sinds 1991 schommelt het aandeel van de niet-stemmers er tussen 50 en 58% en tussen 2015 en 2019, twee verkiezingsjaren, steeg het met meer dan 3 procentpunten. Parlementsverkiezingen worden er niet noodzakelijk beschouwd als de belangrijkste stembusgang voor de politiek van het land. Zwitserse kiezers krijgen veel andere kansen om politieke beslissingen te beïnvloeden, onder andere via referendums. Bovendien vloeit de nationale uitvoerende macht (de Bondsraad) niet rechtstreeks voort uit het resultaat van de parlementsverkiezingen. Hij wordt integendeel automatisch samengesteld door de grootste vier partijen van het land. De opkomst ligt daardoor in Zwitserland lager dan in de rest van Europa.

Bij het vergelijken van de absenteïsmecijfers in Europa dringt een laatste vaststelling zich op. In grafiek 2 zien we dat het niet-stemmen in de meeste Europese democratieën toeneemt (Delwit, 2013). Met uitzondering van de Scandinavische landen (Finland, Zweden en IJsland) en Duitsland, stijgt het absenteïsme. Deze stijging varieert van 1% (in België, Denemarken en Luxemburg) tot 5 procentpunten (in Frankrijk en Oostenrijk). De lichte stijging in België is des te interessanter omdat deze zich voordoet in een context van een laag algemeen absenteïsmepercentage.

Grafiek 2 : Evolutie van het absenteïsme in Europa bij de laatste verkiezingen⁶

Bron : Voter Turnout Database, International Institute for Democracy and Electoral Assistance (IDEA)

⁶ Bij deze cijfers is rekening gehouden met de evolutie van de absenteïsmepercentages tussen de laatste en de voorlaatste grote verkiezingen in Europa (d.w.z. nationale parlements- of presidentsverkiezingen). Het gaat om een vergelijking op basis van de absenteïsmepercentages voor de volgende verkiezingen: de parlementsverkiezingen van 2019 en 2017 in Oostenrijk, 2019 en 2014 in België, 2019 en 2015 in Denemarken, 2019 en 2015 in Finland, 2017 en 2012 in Frankrijk, 2017 en 2013 in Duitsland, 2017 en 2016 in IJsland, 2018 en 2013 in Italië, 2020 en 2016 in Ierland, 2018 en 2013 in Luxemburg, 2019 en 2017 in Nederland, 2017 en 2013 in Noorwegen, 2018 en 2014 in Zweden, 2015 en 2019 in Zwitserland, 2019 en 2017 in het Verenigd Koninkrijk.

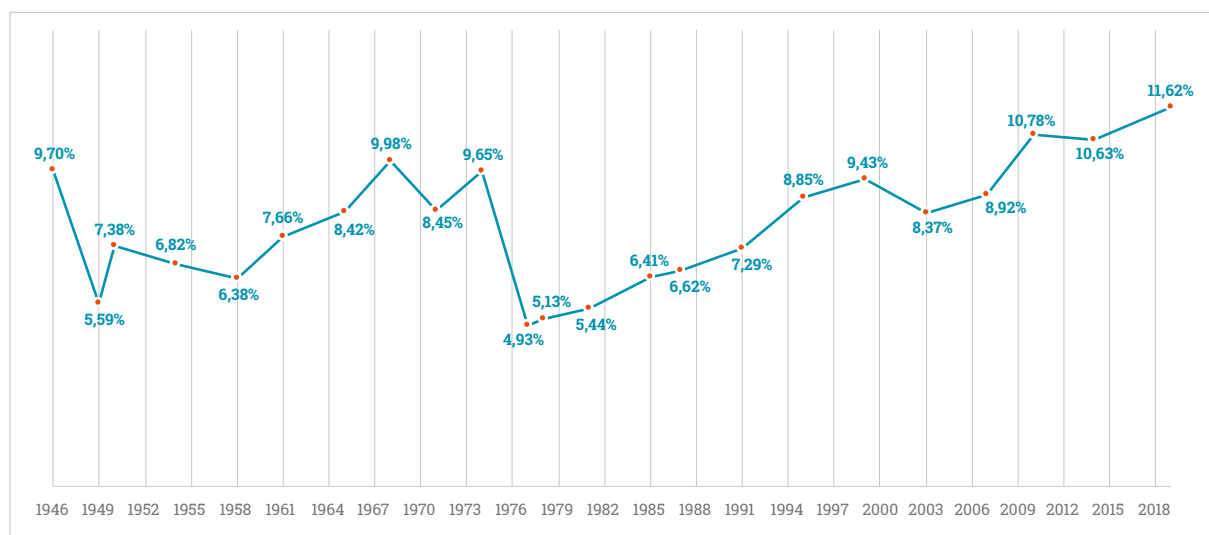
2.2 Evolutie van het absenteïsme bij de federale verkiezingen in België

Hoewel België in vergelijking met de meeste naburige democratieën lagere absenteïsmecijfers kan voorleggen (zie grafiek 1), blijkt uit een nadere beschouwing van de Belgische casus ook een geleidelijke erosie van de opkomst bij verkiezingen. Bij vrijwel elke verkiezing komt een steeds groter deel van de kiezers niet opdagen (zie grafiek 3). Sinds 1977 gaat het om een bijna lineaire evolutie.

Sinds 1977 is het absenteïsme gestaag toegenomen, van 5% van de kiezers die dat jaar niet kwamen opdagen tot meer dan 10% in 2019. De laatste drie verkiezingen kenden de hoogste percentages niet-stemmers: 10,8% in 2010, 10,6% in 2014 en 11,6% in 2019. Deze trend bereikte een hoogtepunt bij de parlementsverkiezingen van 2019, toen een recordaantal van bijna 1 miljoen kiezers niet aan de verkiezingen deelnam.

De opkomstdaling doet zich voor in de drie gewesten, Brussel, Vlaanderen en Wallonië, maar is vooral uitgesproken in de kieskringen van Brussel en Wallonië⁷. Als we het aandeel van de niet-stemmers in de drie gewesten met elkaar vergelijken, blijkt dat in het noorden van het land iets lager te liggen. Bij de verkiezingen voor de Kamer van volksvertegenwoordigers van 2019 heeft 10,3% van de kiezers niet gestemd in de Vlaamse kieskringen, 12,6% in de Waalse kieskringen en 13,6% in de kieskring Brussel-Hoofdstad (zie grafiek 4).

Grafiek 3: absenteïsmepercentages bij de verkiezingen voor de Kamer van volksvertegenwoordigers in België, 1946-2019

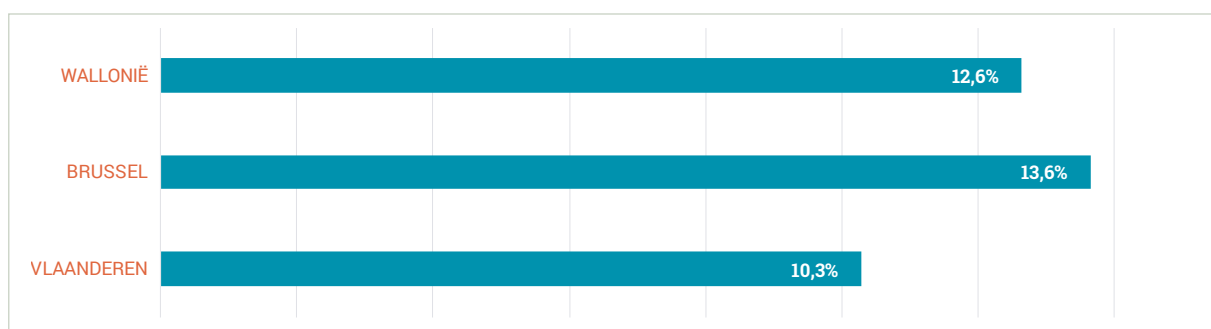

Bron: Voter Turnout Database, International Institute for Democracy and Electoral Assistance (IDEA)

⁷ We volgen hier de cijfers van de Directie Verkiezingen (FOD Binnenlandse Zaken). In het kanton Sint-Genesius-Rode tellen sommige stemmen mee voor de kieskring Vlaams-Brabant (Vlaams Gewest) en andere voor de kieskring Brussel-Hoofdstad (Brussels Gewest).

2. Staat van het absenteïsme

Grafiek 4: Absenteïsmepercentages in Vlaanderen, Wallonië en Brussel bij de verkiezingen voor de Kamer van volksvertegenwoordigers van 26 mei 2019

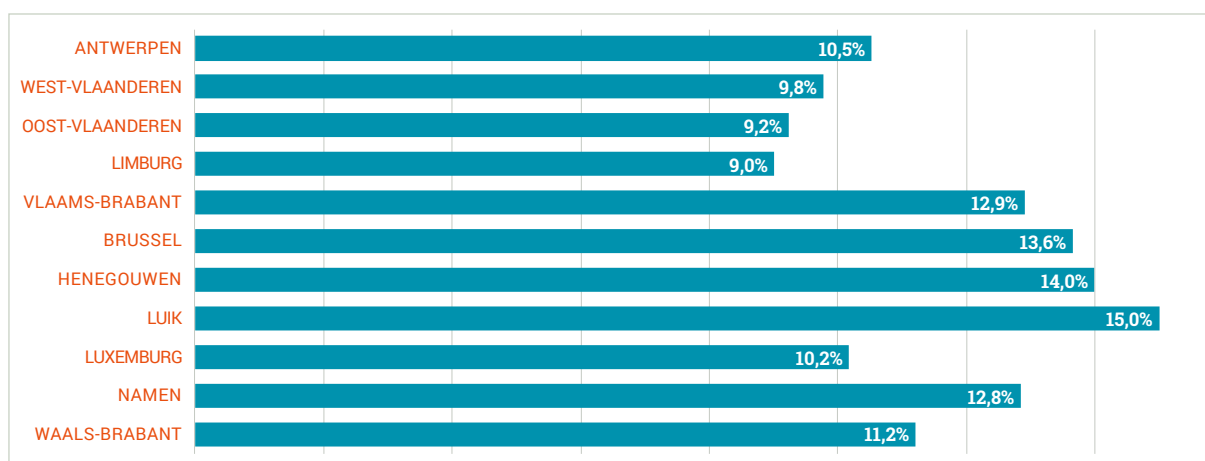
Bron : Resultaten van de federale verkiezingen van 26 mei 2019, Federale Overheidsdienst Binnenlandse Zaken, Directie Verkiezingen

De verschillen tussen de gewesten blijken bijvoorbeeld uit de vergelijking van het percentage niet-stemmers tussen de elf kieskringen die voor de verkiezing van de Kamer van volksvertegenwoordigers zijn gebruikt (grafiek 5). De kieskringen met de laagste percentages liggen allemaal in Vlaanderen. Het betreft Limburg, Oost-Vlaanderen en West-Vlaanderen. Daar schommelt het absenteïsme tussen 9 en 10% van de kiezers. De kieskring Antwerpen heeft vergelijkbare percentages (10,5%), terwijl Vlaams-Brabant het hoogste percentage niet-stemmers (12,9%) in Vlaanderen heeft.

Daarentegen hebben de Waalse kieskringen van Henegouwen de hoogste absenteïsmepercentages (14%), terwijl in Luik het aandeel niet-stemmers zelfs 15% bedraagt. Dit laatste is gedeeltelijk te verklaren door de lage participatiegraad in de Duitstalige gemeenschappen (Dandoy, 2014). Zij worden gevolgd door de kieskring Namen met 12,8% niet-stemmers en Waals-Brabant, waar 11,2% van de kiezers niet heeft gestemd. Luxemburg heeft het laagste aantal niet-stemmers van Wallonië. Ook in de kieskring Brussel is het absenteïsme zeer hoog, met 13,6% niet-stemmers.

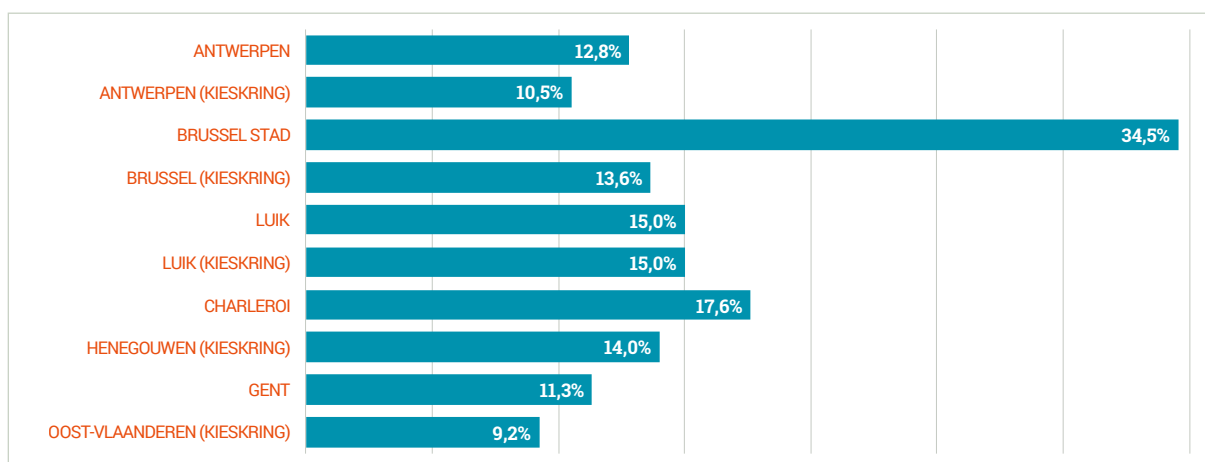

Grafiek 5 : Absenteïsmepercentages in de 11 kieskringen bij de verkiezingen voor de Kamer van volksvertegenwoordigers van 26 mei 2019

Bron : Resultaten van de Europese, federale en gewestverkiezingen van 26 mei 2019, Federale Overheidsdienst Binnenlandse Zaken, Directie Verkiezingen

Grafiek 6 : Absenteïsmepercentages in de steden Antwerpen, Brussel-Stad, Luik, Charleroi en Gent bij de verkiezingen voor de Kamer van volksvertegenwoordigers van 26 mei 2019

Bron : Resultaten van de Europese, federale en gewestverkiezingen van 26 mei 2019, Federale Overheidsdienst Binnenlandse Zaken, Directie Verkiezingen

2. Staat van het absenteïsme

Deze verschillen tussen kieskringen zijn deels te verklaren door de hogere percentages in grote stedelijke gemeenten (Geys en Heyndels, 2006; Dandoy, 2014; Dejaeghere en Vanhoutte, 2016). In de steden zijn er meer niet-stemmers. In Antwerpen onthield 12,8% van de kiezers zich van stemming, terwijl in de overige 17 kantons van de kieskring Antwerpen 10,5% van het electoraat thuis bleef. Ook in Charleroi wordt er minder gestemd (17,6% niet-stemmers) dan in de rest van Henegouwen (14%). In Gent zijn er meer niet-stemmers (11,3%) dan in de rest van de kieskring Oost-Vlaanderen (waar 9,2% van de kiezers niet gaat stemmen).

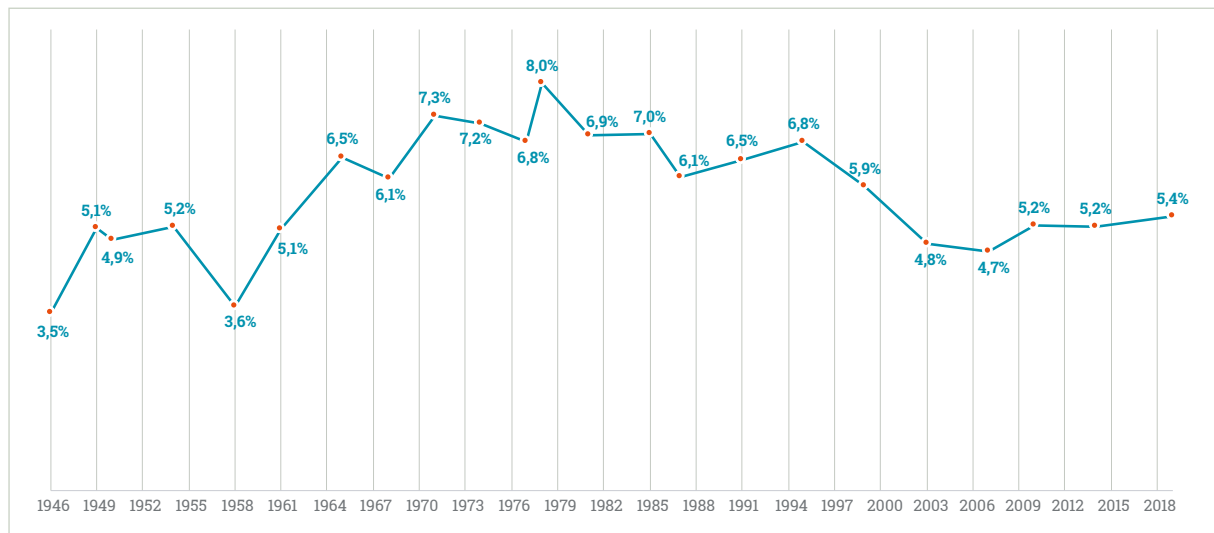
In Brussel-Stad is deze trend het meest uitgesproken, met 34,5% absenteïsme, meer dan 20 procentpunten hoger dan in de rest van de kieskring Brussel-Hoofdstad (waar het absenteïsme 13,6% bedraagt). De stad Luik vormt de enige uitzondering, aangezien de percentages in de stad vergelijkbaar zijn met die in de omliggende kantons (15%) van de kieskring Luik. Zoals we in hoofdstuk 2 zullen zien, hebben deze hogere absenteïsmepercentages in stedelijke gebieden te maken met de invloed van verschillende sociologische factoren op de opkomst bij verkiezingen.

2.3 Blanco en ongeldige stemmen

Absenteïsme is slechts één manier waarop kiezers zich onthouden van deelname aan verkiezingen. Sommige kiezers die hun stem niet wensen uit te brengen, gaan liever naar hun stembureau en deponeren er een blanco of ongeldig stembiljet in de bus⁸.

Grafiek 7: Evolutie van de blanco en ongeldige stemmen bij de verkiezingen voor de Kamer van volksvertegenwoordigers in België, 1946-2019

Bron : Federale Overheidsdienst Binnenlandse Zaken, Directie Verkiezingen

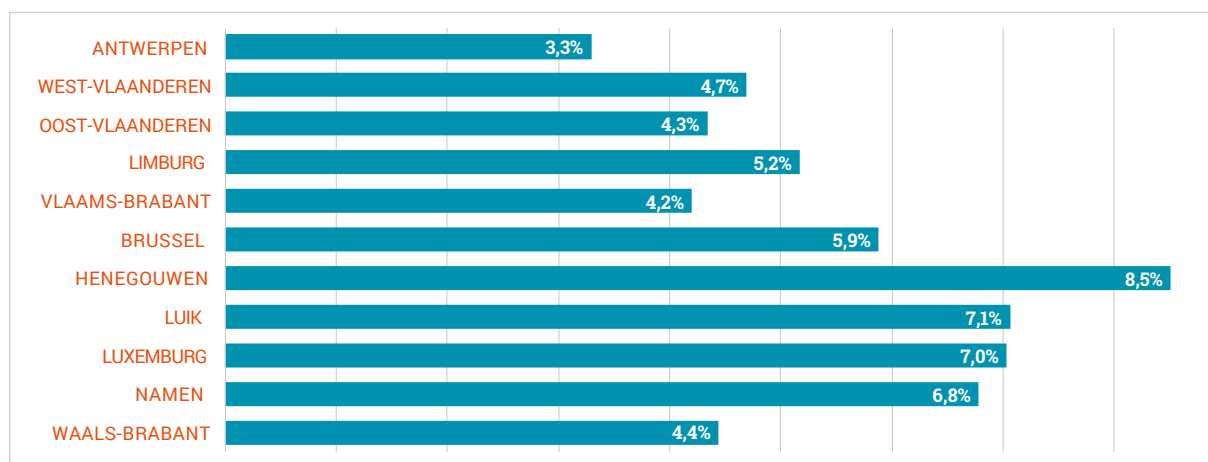
In landen met stemplicht zijn kiezers soms geneigd om een blanco of ongeldige stem uit te brengen, omdat thuisblijven niet toegelaten is (Barnes en Rangel, 2018). Een toename van de ongeldige stemmen kan dus een stijging van het absenteïsme maskeren (Pion, 2010). Daarom is het belangrijk om ook te kijken naar de evolutie van deze categorieën uitgebrachte stemmen in België tijdens de recente verkiezingen (Pilet et al, 2019).

Toch verschillen de trends van de blanco en ongeldige stemmen van die van het absenteïsme (zie grafiek 7). Eerst steeg het aandeel van de ongeldige stembiljetten vrijwel lineair van 1946 tot 1978. Vervolgens bleef dit percentage tot in 1995 schommelen rond 6% tot 7%. De daling begin jaren 1990 heeft onder andere te maken met de invoering van het elektronisch stemmen. Op computers is het immers niet mogelijk om ongeldig te stemmen. Vanaf 2003 hernam de stijgende trend, om bij de laatste verkiezingen uit te komen bij 5,4% van het totale aantal kiezers op de kiezerslijsten.

⁸ Blanco en ongeldige stemmen worden samen geanalyseerd. De cijfers tonen het aandeel van de blanco en ongeldige stemmen in verhouding tot het aantal geregistreerde kiezers. Voor de verkiezingen van 1958 zijn geen gegevens over dit soort stemmingen beschikbaar. Wij hebben berekeningen gemaakt met de beschikbare gegevens, het resultaat kan een kleine foutmarge vertonen (van enkele decimalen).

2. Staat van het absenteïsme

Grafiek 8: Percentage blanco en ongeldige stemmen per kieskring bij de verkiezingen voor de Kamer van volksvertegenwoordigers van 26 mei 2019

Bron: Resultaten van de Europese, federale en gewestverkiezingen van 26 mei 2019, Federale Overheidsdienst Binnenlandse Zaken, Directie Verkiezingen

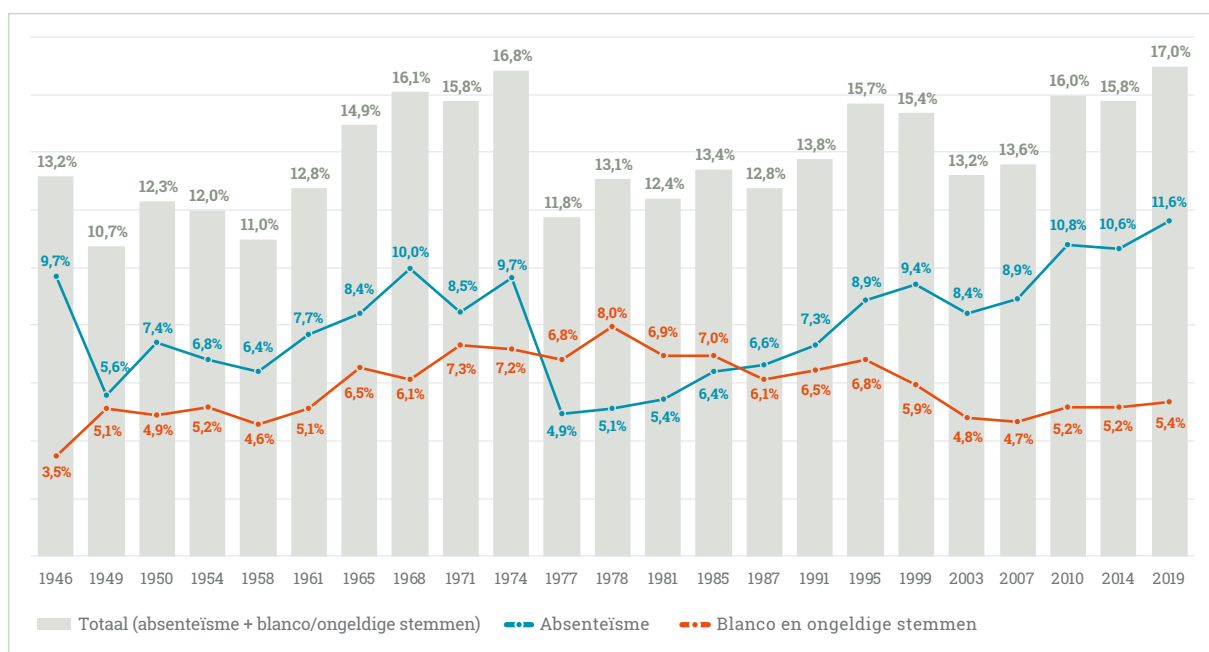
Net als bij het absenteïsme zijn er significante verschillen in de cijfers voor blanco en ongeldige stemmen tussen de drie gewesten van het land en tussen de 11 kieskringen (zie grafiek 8). Kiezers die blanco of ongeldig hebben gestemd, zijn talrijker in de Waalse kieskringen Henegouwen, Luik, Luxemburg en Namen, waar zij tussen 7 en 8,5% van de stemmen vertegenwoordigen. Maar het percentage blanco en ongeldige stemmen is het laagst in de kieskringen Antwerpen, Vlaams-Brabant en Oost-Vlaanderen - alle in Vlaanderen gelegen - en in de Waalse kieskring Waals-Brabant, waar het percentage blanco en ongeldige stemmen schommelt tussen 3 en 4,5% van het totale aantal stemmen.

Wanneer we het aantal niet-stemmers en de blanco en ongeldige stemmen bij elkaar optellen (figuur 9), blijkt dat het aandeel van de kiezers die geen geldige stem uitbrengen, en dus niet deelnemen aan de zetelverdeling voor de Kamer van volksvertegenwoordigers, zeer aanzienlijk is. In totaal heeft 17% van de geregistreerde kiezers voor de verkiezingen voor de Kamer van volksvertegenwoordigers van 2019 geen geldige stem uitgebracht. We kunnen dit totaal opsplitsen in 11,6%

niet-stemmers en 5,4% kiezers die een blanco of ongeldige stem uitbrachten. Het totale aantal kiezers dat in 2019 geen geldige stem heeft uitgebracht, is dus groter dan het aantal kiezers dat op de N-VA heeft gestemd, nochtans de grootste partij die in de Kamer van volksvertegenwoordigers is vertegenwoordigd. De mythe dat in een land met stemplicht de opkomst bij verkiezingen algemeen is, is hiermee dus ontkracht.

Grafiek 9 : Absenteïsmegraad, percentage blanco en ongeldige stemmen en aantal niet-uitgebrachte stemmen bij de verkiezingen voor de Kamer van volksvertegenwoordigers in België, 1946-2019

Bron : Federale Overheidsdienst Binnenlandse Zaken, Directie Verkiezingen

3. Determinanten van het electoraal absenteïsme

Nadat we eerst de evolutie van het niet-stemmen in België in detail hebben besproken, buigen we ons nu over de belangrijkste factoren die van invloed lijken te zijn op de keuze om al dan niet naar het stembureau te gaan om te stemmen. De wetenschappelijke literatuur over dit onderwerp is zeer overvloedig⁹. Het is niet mogelijk om ze in haar geheel samen te vatten, tenzij we er enkele honderden bladzijden aan wijden. Daarom concentreren we ons op de belangrijkste factoren die van invloed zijn op de beslissing om te gaan stemmen en gaan we na welke lessen eruit kunnen worden getrokken voor België. Zoals we uitlegden in de inleiding van het rapport, zullen we vooral aandacht besteden aan vier groepen variabelen die van invloed zijn op het absenteïsme: sociologische variabelen en het effect van politieke socialisatie, politiek vertrouwen en vertegenwoordiging, de context van de stemming en institutionele factoren (zie samenvattende tabel hieronder).

3.1. De impact van sociologische variabelen en politieke socialisatie

De eerste groep variabelen die van belang is om inzicht te krijgen in de waarschijnlijkheid dat een kiezer zich van de stemming onthoudt, heeft betrekking op de sociologische kenmerken van de kiezers.

Van deze variabelen is vastgesteld dat ze de politieke participatie in ruime zin beïnvloeden, en niet alleen de deelname aan verkiezingen (Verba, Schlozman en Brady, 1995). Het lijkt er inderdaad op dat electoraal absenteïsme meer voorkomt in sommige sociale groepen en veel zeldzamer is in andere. Uit politiek-wetenschappelijk onderzoek is gebleken dat de opkomst meestal lager is in de volgende groepen: de jongsten, de oudsten, de laagst opgeleiden, mensen met een buitenlandse nationaliteit en kiezers die in een stedelijke context wonen. Twee onderzochte variabelen hebben een meer genuanceerd effect op het absenteïsme: geslacht en godsdienst.

Gender is een van de meest bestudeerde factoren inzake politieke participatie. In de studies waarin is nagegaan of mannen dan wel vrouwen vaker participeren aan verkiezingen, wijzen de bevindingen in twee tegenovergestelde richtingen. Volgens sommige analyses hebben mannen en vrouwen een verschillende relatie tot gaan stemmen (Coffé en Bolzendahl, 2010). Vrouwen zouden meer geneigd zijn om te kiezen voor geïnstitutionaliseerde vormen van politieke participatie zoals stemmen, terwijl mannen de voorkeur zouden geven aan directe vormen van politiek engagement zoals lidmaatschap van politieke partijen. Dit zou wijzen op een grotere neiging van vrouwen om te gaan stemmen en een voorkeur van mannen om zich van stemming te onthouden (ibidem). Daarnaast zouden vrouwen de voorkeur geven aan stemmen boven andere vormen van politieke participatie, omdat stemmen weinig tijd kost en ze de privacy ervan waarderen (Carreras, 2018). Uit vele studies blijkt echter dat de genderkloof op andere niveaus wel degelijk bestaat, maar niet bij het stemmen. Hoewel mannen

9 Voor een overzicht van de factoren die het electorale absenteïsme verklaren, zie Geys (2006) en Cancela en Benny (2016).

zich meer politiek engageren, stemmen vrouwen en mannen met dezelfde frequentie (Hughes en Dubrouw, 2018, p.36; Carreras, 2018; Dassonneville en Kostelka, 2021). Een dergelijke genderkloof is alleen zichtbaar bij verkiezingen van de tweede orde (zie punt 2.3), waar de geringe politieke betrokkenheid en belangstelling uit uiting komen in een laag aantal uitgebrachte stemmen bij vrouwen (ibidem). Hoewel vrouwen niet stemmen bij plaatselijke of Europese verkiezingen, doen ze niet volledig afstand van hun stemrecht. Hun stem hangt af van hun perceptie van de inzet en het belang van een verkiezing en kan daarom van verkiezing tot verkiezing verschillen (Coffé en Lago, 2020). Dit wijst op het bestaan van intermitterend absentisme bij vrouwen bij dit soort verkiezingen. De invloed van de genderfactor op het niet gaan stemmen is dus genuanceerd.

Leeftijd is een andere discriminerende variabele inzake verkiezingsdeelname. Meer bepaald blijkt uit politiek-wetenschappelijk onderzoek dat verschillende generaties een verschillende relatie met het stemmen hebben (Kostelka en Blais, 2021; Lardeux en Tiberj, 2021).

Hoogbejaarde kiezers zijn de eerste groep die de neiging heeft om zich van stemming te onthouden. Door hun wankelende gezondheid zijn veel ouderen niet meer in staat om naar het stembureau te gaan (Goerres, 2007, p.6; Tournier, 2004). Gepensioneerden die niet langer een actief sociaal leven leiden of arbeidsgerelateerde relaties onderhouden, geraken geïsoleerd van de gemeenschap, terwijl net die relaties een van de belangrijkste factoren zijn bij het stemmen (Bhatti en Hansen, 2012). Verlies van contacten, isolement en een wankelende gezondheid door de hoge leeftijd leiden ertoe dat ouderen geneigd zijn om niet te stemmen (Goerres, 2007, p.100).

Ook jongeren stemmen minder. Vier factoren verklaren de lagere opkomst van jongeren. Ten eerste missen zij soms de kennis en achtergrond voor een goed begrip van het politieke leven in het algemeen, en de verkiezingen van dat ogenblik in het bijzonder (Pion, 2010, Kostelka en Scott, 2016). Omdat ze het politieke aanbod moeilijk kunnen ontcijferen, vinden ze geen project, partij of kandidaat om voor te stemmen (Muxel, 2007c). Het tweede element is dat jongeren nog niet de gewoonte hebben om te gaan stemmen. Het is voor hen geen vanzelfsprekend gedrag (Blais et al., 2004). Ten derde bieden andere, opkomende vormen van politiek activisme jongeren een alternatieve hefboom voor politieke actie. Jongeren engageren zich steeds meer voor andere participatievormen, zoals milieuactivisme, vrijwilligerswerk of duurzaam consumentisme (Marien et al., 2010). Zij zien dit als mogelijkheden om hun mening te uiten, terwijl stemmen in hun ogen een ondoeltreffend middel blijft om zich te laten horen (Gallego, 2009, p.39). Ten slotte blijkt dat jongeren meer ontgoocheld zijn over de politiek dan andere kiezers. Ze voelen zich niet vertegenwoordigd door een partij of een ideologische stroming en aarzelen bijgevolg om te gaan stemmen (Tournier, 2004).

Een tweede bevolkingscategorie met een lagere opkomst bij verkiezingen, is die van de lager opgeleide burgers. Volgens sommige studies is het **opleidingsniveau** de belangrijkste factor die onthouding verklaart. Kiezers met lager en middelbaar onderwijs als studieniveau stemmen minder dan hoger opgeleiden (Quintellier, Hooghe en Marien 2011, p.404). Terwijl in België driekwart van de academici zou blijven stemmen zelfs als stemmen niet langer verplicht was, zou slechts een kwart van de respondenten met niet meer dan basisonderwijs dezelfde keuze maken (Dandoy et al., 2007).

3. Determinanten van het electoraal absenteïsme

Hiervoor worden verschillende verklaringen gegeven. De eerste legt een verband tussen het opleidingsniveau en het vermogen om politiek te begrijpen. Burgers met minder onderwijskapitaal hebben doorgaans minder kennis van de politiek en minder vaardigheden om hun stemrecht uit te oefenen, aangezien deze kennis en vaardigheden met name via het onderwijs worden doorgegeven (Peugny, 2015). Onderwijs helpt burgers ook om in te zien hoe belangrijk politiek voor de burgers is en te begrijpen wat de gevolgen van deelname aan de politiek zijn (Solt, 2008). Zo wordt er in groepen burgers met een lager opleidingsniveau minder over politiek gesproken. De belangstelling voor en betrokkenheid bij politiek zijn in deze groepen ook geringer in vergelijking met groepen burgers met meer opleiding (ibidem). Deze factoren liggen bij lager opgeleide groepen aan de basis van "zelfuitsluiting uit het politieke spel", die zich vertaalt in electoraal absenteïsme (Peugny, 2015; Solt, 2010). Maar onderwijskapitaal verklaart slechts een deel van de electorale aftocht van lager opgeleide burgers. Er wordt opgemerkt dat in veel landen politieke partijen minder gedreven inspanningen leveren om lager opgeleide kiezers over te halen naar de stembus te gaan (Gallego, 2009).

De derde bevolkingsgroep die minder gaat stemmen zijn de kiezers met een **buitenlandse nationaliteit**, naast kiezers die wel de nationaliteit van het land hebben, maar ook een betrekkelijk recente immigratieachtergrond. België heeft het stemrecht bij gemeenteraadsverkiezingen in 1999 ingevoerd voor EU-burgers en in 2006 voor niet-EU-burgers. In tegenstelling tot de Belgische burgers, voor wie stemmen verplicht is, is de stembusgang voor buitenlanders vrijwillig. Zij moeten zich op vrijwillige basis laten registreren op kiezerslijsten om te kunnen stemmen (Teney en Jacobs, 2007). De registratiegraad ligt echter vaak laag bij Belgische ingezetenen van buitenlandse nationaliteit. Hoewel de cijfers van gemeente tot gemeente sterk uiteenlopen, ligt het gemiddelde inschrijvingspercentage voor de gemeenteraadsverkiezingen rond 20% voor onderdanen

van EU-lidstaten, en rond 15% voor onderdanen van niet-EU-landen (Nikolic, 2016). De voornaamste oorzaak van deze lage participatiegraad is van administratieve aard. Veel buitenlandse ingezetenen weten niet dat zij kunnen stemmen, maar zich daarvoor eerst moeten laten registreren. En degenen die zouden willen stemmen, ervaren de administratieve procedures als ingewikkeld. Deze procedures belemmeren dus de registratie. Daarbij komt nog hun beperkte kennis van het politieke leven in België en in hun gemeente (Pion 2010, p.5).

Ten slotte vertonen kiezers die in een **stedelijke omgeving** wonen ook de neiging om vaker niet te gaan stemmen. De waargenomen relatie tussen de grootte van de gemeente en het percentage stemmers doet vermoeden dat de opkomst in kleine gemeenten om verschillende redenen hoger is. In dorpen of kleine gemeenten hebben kiezers het gevoel dat hun stem telt en dat ze door te stemmen een verschil kunnen maken (Barnes en Rangel, 2018). In kleine gemeenten is er ook een groter gemeenschapsgevoel, dat ook als electorale stuwkracht fungeert. Netwerken met een sterke verwevenheid van bekenden creëren bovendien druk om te gaan stemmen, terwijl niet-stemmen de goede reputatie en het sociale prestige kan bedreigen (Pion, 2010; Geys, 2006). In dorpen is het ook eenvoudiger om op de hoogte te zijn: het is voor de kiezer gemakkelijker om informatie in te winnen over kandidaten en partijen (ibid). Al deze factoren dragen bij tot een hogere opkomst in kleinere gemeenten.

Deze verschillen tussen sociale groepen inzake participatie aan verkiezingen zijn duidelijk vastgesteld, maar mogen niet worden gezien als intrinsieke realiteiten, die voortvloeien uit de aard zelf van de genoemde sociale groepen. In werkelijkheid is verkiezingsdeelname ook geworteld in politieke socialisatie. Dit is zelfs een van de belangrijkste bepalende factoren voor de relatie tussen burgers en al dan niet gaan stemmen. Vanuit dit oogpunt bevorderen de **sociale netwerken van het individu** - zoals gezin, school of verenigingen - de verkiezingsdeelname.

De ervaringen van een individu binnen deze netwerken beïnvloeden aanzienlijk de waarschijnlijkheid dat hij of zij gaat stemmen of thuisblijft. Zoals een in België uitgevoerde studie aantoonde, ontwikkelt politieke participatie zich tijdens de jeugd en wordt ze sterk beïnvloed door ouders, leeftijdsgenoten, school, vrijwilligersverenigingen en media (Quintelier, 2015). Als een kiezer binnen zijn familie of met zijn leeftijdsgenoten over politiek praat, zal hij meer gaan stemmen. Door de actualiteit te volgen in de media - televisie en internet -, neemt het politieke engagement van individuen toe en stijgt de kans dat ze gaan stemmen. Lidmaatschap van vrijwilligersorganisaties bevordert ook de deelname aan verkiezingen, aangezien kiezers in deze organisaties hun politieke spectrum uitbreiden en de gewoonte om aan de politiek deel te nemen in stand houden (ibidem).

Gaan stemmen en thuisblijven zijn in dit opzicht een politieke activiteit die wordt beïnvloed door de ervaringen van elke kiezer bij zijn politieke socialisatie. Als een individu eerder veel kansen heeft gehad om politiek actief te zijn, zal hij of zij het gevoel hebben dat wat je doet of niet doet daadwerkelijk het verloop van politieke acties kan veranderen. Daardoor verhoogt de belangstelling voor verkiezingen (Condon en Holleque 2013, p.178). De politieke socialisatie van kiezers beïnvloedt dus de kans dat ze aan verkiezingen deelnemen of, integendeel, zich van stemming onthouden.

Net in drie hierboven genoemde groepen die minder gaan stemmen - jongeren, laaggeschoolden en mensen van buitenlandse afkomst - is de socialisatie tot kiezersparticipatie minder sterk. Mensen uit deze groepen wonen vaak samen met mensen die minder geïnteresseerd zijn in politiek en eveneens minder gaan stemmen. Zij praten minder over politiek met mensen in hun omgeving en hebben daarom minder inzicht in hoe het politieke systeem werkt en hoe hun stem hun voorkeur kan uitdrukken.

Politieke socialisatie oefent bovendien invloed uit op de vorming van twee cruciale politieke attitudes bij de keuze om al dan niet te gaan stemmen: **burgerzin** en de perceptie van stemmen als een gewoonte. Wat de eerste attitude betreft, blijkt uit verschillende onderzoeken dat sommige kiezers in de eerste plaats om ethische redenen stemmen, omdat ze dit als een morele plicht van de "goede burger" beschouwen (Quintellier, Hooghe en Marien, 2011, p.407). Dus, hoe sterker het gevoel van burgerplicht, hoe groter de kans dat de kiezer gaat stemmen en vice versa (Blais, 2019, Blais en Daoust, 2020). Maar het lijkt erop dat de burgerplicht aan het veranderen is. Enerzijds verandert de perceptie dat stemmen een plicht is en niet-stemmen een morele fout. Stemmen wordt steeds meer gezien als een persoonlijke keuze en niet als een sociale verplichting (Tournier, 2009). Als thuisblijven het resultaat van een weloverwogen keuze is, wordt het legitiem (Muxel 2007a, p.47). De burgerplicht die mensen ooit stimuleerde om te gaan stemmen, erodeert door de individualisering van het stemmen (Kostelka en Blais, 2021). Bovendien neigen burgers steeds vaker tot andere vormen van politieke participatie om hun burgerplichten te vervullen. Dit wordt nog versterkt door het feit dat niet-stemmen voor sommigen niet alleen een uiting van onvrede is, maar ook een vorm van deelname aan het politieke leven (Muxel 2007a, p.47-48).

3. Determinanten van het electoraal absenteïsme

Deze verschuivingen in de burgerzin passen in bredere sociale transformaties en in de evolutie van de politieke socialisatie binnen het gezin. Burgerzin is een waarde die van ouders op kinderen wordt overgedragen volgens Gidengil, Wass en Valaste (2016: 373). Als iemand zijn of haar moeder of vader ziet stemmen, hen vergezelt bij het stemmen, of als ouders erop wijzen hoe belangrijk gaan stemmen is, dan heeft dit gevolgen voor de politieke betrokkenheid van een individu (idem, p.374-375). Tournier (2009) toont aan dat stemmen een leerproces is, dus dat stemmen te maken heeft met burgerzin en één van de normen is die de kiezer vanaf zijn of haar jeugd meekrijgt. Dit leerproces beïnvloedt de kans dat een kiezer gaat stemmen of thuisblijft. Nu niet-stemmen toeneemt, groeien steeds meer jonge kiezers op in gezinnen waar onthouding, zelfs incidenteel, een realiteit is. De overdracht van het idee dat stemmen je burgerplicht is, vervaagt dus.

Naast ethische plicht en burgerzin is de **ontwikkeling van de gewoonte om te gaan stemmen** een factor die het stemgedrag van individuen beïnvloedt. Onderzoekers stellen dat stemmen een gewoonte is die bij de overgang naar volwassenheid wordt gevormd; als deze gewoonte eenmaal is verworven, wordt ze steeds minder ter discussie gesteld en verankert ze zich. Dus als een individu stemt in één verkiezing is de kans groter dat hij of zij ook bij de volgende verkiezing naar het stemhokje trekt (Denny en Doyle, 2009 p.17). Plutzer (2002) legt immers uit dat het voor een kiezer ingewikkeld is om voor de eerste keer te stemmen en dat die handeling na verloop van tijd eenvoudiger wordt. Een kiezer die voor het eerst gaat stemmen, heeft zich nog nooit geregistreerd, weet niet waar hij of zij moet stemmen, is nog niet bekend met de politieke partijen en kan maar moeilijk een standpunt innemen over belangrijke politieke kwesties. Deze obstakels zijn echter belangrijker wanneer een kiezer de eerste keer stemt, omdat er van de ene verkiezing op de andere minder praktische complicaties zijn, terwijl zijn of haar kennis van politiek toeneemt, hij of zij gewend raakt aan het stemmen en de kans om te gaan stemmen toeneemt (Plutzer, 2002, p.42-43). Maar ook niet-stemmen is een gewoonte die van de ene verkiezing op de andere wordt aangeleerd en geconsolideerd. Wie bij de ene verkiezing niet stemt, zal bij de volgende verkiezing minder geneigd zijn om te gaan stemmen wegens de inspanningen die voor de eerste keer stemmen met zich meebrengt, inzake administratie en het verwerven van kennis (idem). Interessant is dat verschillende studies hebben aangetoond dat de gewoonte om te stemmen ook behouden blijft wanneer men naar een ander land verhuist (Dejaeghere et al., 2016).

3.2 De impact van politieke variabelen

De tweede groep factoren die de opkomst bij verkiezingen beïnvloedt, heeft betrekking op de manier waarop kiezers het politieke systeem en de actoren binnen dat systeem (voornamelijk politieke partijen en verkozenen) beoordelen. Heel eenvoudig en logisch: hoe meer een kiezer tevreden is over de werking van de democratie en het politieke systeem, hoe meer vertrouwen hij of zij zal hebben in de politieke actoren, en hoe waarschijnlijker het is dat hij of zij zal gaan stemmen¹⁰. Maar wanneer omgekeerd het politieke vertrouwen wordt uitgehouden, ontstaat ofwel niet-stemmen als protest, ofwel niet-stemmen van meer apathische aard (Brechon, 2009). De redenen waarom de kiezer de politiek vertrouwt of wantrouwt, kunnen echter uiteenlopend zijn.

Veel thuisblijvers stemmen niet omdat ze zich niet goed vertegenwoordigd voelen door de verkozenen van het ogenblik. Als die de kiezers niet goed vertegenwoordigen, krijgen kiezers het gevoel dat de overheid niet eerlijk en legitiem is en kunnen stemmen verloren gaan (Hayes en Hibbing, 2017). In België is een goede vertegenwoordiging een van de belangrijkste drijfveren om te gaan stemmen. **Kiezers die zich goed vertegenwoordigd voelen door verkozenen, zouden naar de stembus blijven gaan, ook als stemmen niet langer verplicht zou zijn** (Dandoy et al., 2007). Dit gevoel van representatie kan door verschillende factoren worden veroorzaakt (Schwindt-Bayer en Mishler, 2005, p.407). Je goed vertegenwoordigd voelen impliceert een gevoel van rechtvaardigheid en legitimiteit met betrekking tot een of meer van de volgende aspecten: de regels voor het verkiezen van de volksvertegenwoordigers, de sociaal-demografische en economische overeenkomsten tussen verkozenen en kiezers, het vermogen van verkozenen om beslissingen te ondersteunen en beleid te voeren dat overeenkomt met de eisen en behoeften van de kiezer, en de gevoelens die de relatie tussen een kiezer en zijn of haar vertegenwoordiger beheersen (ibid., Hayes en Hibbing, 2017). We zullen ons hier concentreren op de twee belangrijkste dimensies voor de Belgische casus, namelijk descriptieve en substantiële vertegenwoordiging.

Descriptieve vertegenwoordiging houdt in dat de kenmerken van de verkozenen de samenstelling van het electoraat weerspiegelen: een regering die ook bestaat uit vrouwen, jongeren, mensen met een specifieke sociaal-economische of etnische achtergrond is bijvoorbeeld representatiever voor de sociaal-demografische diversiteit van de bevolking dan wanneer alleen mannen tussen de 40 en 50 jaar zonder immigratieachtergrond in het parlement zetelen (Phillips, 1995; Mansbridge, 1999). De voordelen van een descriptieve vertegenwoordiging zijn talrijk. De verkozene heeft een levenservaring die vergelijkbaar is met die van de kiezer. Hij of zij heeft gelijkaardige problemen ondervonden als de kiezer. Dit heeft twee gevolgen voor de relatie tussen vertegenwoordiger en vertegenwoordigde. Ten eerste, als de wetten en beslissingen die worden genomen de kiezer en de verkozene in gelijke mate raken omdat ze tot dezelfde sociale groepen behoren, dan functioneert de aanwezigheid van een verkozene met een vergelijkbare achtergrond als een garantie dat er rekening wordt gehouden met de belangen van de kiezer (Wauters, 2012). Ten tweede zal de verkozene zich meer bezighouden met kwesties die de sociaal-demografische groep waaruit hij of zij afkomstig is aangaan, vooral wanneer hij of zij tot een minderheid behoort (Celis en Erzeel, 2020).

10. De relatie is ook in omgekeerde richting mogelijk. Hoe minder iemand stemt, hoe meer afstand hij of zij voelt tot de politiek en hoe meer hij of zij ontevreden is over de politiek (Kostelka et Blais, 2018).

3. Determinanten van het electoraal absenteïsme

Wanneer bepaalde categorieën volksvertegenwoordigers aan de macht zijn, kunnen de betrokken groepen het gevoel krijgen dat ze beter vertegenwoordigd zijn. In Nederland hebben Noordzij, Koster en Waal (2020) aangetoond dat laagopgeleide burgers het moeilijker vinden om zich te identificeren met volksvertegenwoordigers die meer kwalificaties hebben dan zij - wat de auteurs een "diplomademocratie" noemen. Dit gevoel van "culturele afstand" creëert gevoelens van oppositie en ontevredenheid onder het electoraat (ibid). Dezelfde dynamiek is vastgesteld bij vrouwelijke kiezers wanneer de overgrote meerderheid van de verkozenen en kandidaten mannen zijn. Dit veroorzaakt het gevoel slecht vertegenwoordigd te zijn en werkt niet-stemmen in de hand (Rosenthal, Zubida en Nachmias, 2018; Bühlmann en Schädel, 2012, Uhlener 2012).

De kwaliteit van de vertegenwoordiging wordt echter niet alleen beoordeeld op basis van het sociaal-demografische profiel van de verkozenen. Kiezers voelen zich ook meer of minder goed vertegenwoordigd naar gelang van de politieke prioriteiten die door de verkozenen in het parlement en de regering naar voren worden gebracht. Dit wordt **substantiële vertegenwoordiging** genoemd (Pitkin 1967). Werk in de politieke wetenschappen heeft echter aangetoond dat kiezers minder geneigd zijn om te gaan stemmen als er geen verkozenen aan de macht zijn die voor hun overtuigingen opkomen en hun eisen op tafel leggen (Lefkofridi, Giger en Gallego, 2014).

Dit mechanisme kan op twee manieren worden bekeken. Enerzijds kan de kiezer het gevoel hebben dat geen enkele partij zijn of haar politieke voorkeur verdedigt of dat er geen enkele partij is die dicht bij zijn of haar overtuigingen, waarden en ideologieën staat (ibidem). Als kiezers het gevoel hebben dat de partijen te ver van hen en hun standpunten afstaan en/of dat de onderwerpen waarop het debat en de politieke actie gericht zijn te ver van hun zorgen en prioriteiten afstaan, dan zal de stemming voor de kiezer zinloos zijn en zal hij of zij zich op de verkiezingsdag thuisblijven (ibidem). Men zou bijvoorbeeld kunnen denken dat de focus van de Belgische politiek op institutionele kwesties en in het bijzonder op staats Hervormingen een dergelijk effect zou kunnen hebben, aangezien uit electorale studies blijkt dat deze kwesties voor de overgrote meerderheid van de kiezers geen prioriteiten zijn die hen motiveren om te stemmen (Sinardet, Dewinter, Dodeigne, Reuchamps, 2018).

Deze tekortkomingen in de vertegenwoordigingslogica, ongeacht of het om descriptieve of substantiële vertegenwoordiging gaat, leiden tot wantrouwen bij de kiezers. Dit heeft een impact op het stemgedrag van de kiezers (Muxel, 2012) doordat de kans dat zij zich onthouden van stemming uit afwijzing van het politieke systeem en zijn actoren duidelijk toeneemt (Dandoy et al, 2007). **In België heeft slechts 29,5% van de burgers vertrouwen in de nationale regering**, een bijzonder laag cijfer in Europa. Het vertrouwen in de regering is bijvoorbeeld groter in Nederland (78%), Duitsland (65%) en Frankrijk (41%) (OESO-indicatoren, 2020). Het zeer lage vertrouwen in ons land vormt een uiterst vruchtbare bodem voor electoraal absenteïsme, alsook voor blanco en ongeldige stemmen. Dit is aangetoond door Hooghe, Marien en Pauwels (2011). In Wallonië nemen kiezers die zeer ontevreden zijn over de politiek in de eerste plaats hun toevlucht tot niet-stemmen en ongeldig stemmen. In Vlaanderen is dat de tweede keuze, na het stemmen op partijen die het huidige politieke systeem afwijzen (Vlaams Belang, maar ook N-VA).

3.3 De impact van de context van verkiezingen

De bovengenoemde determinanten voor het electorale absentisme zijn eerder factoren op lange termijn die weinig verschillen van de ene verkiezing tot de andere. Toch verschilt het percentage niet-stemmers sterk van verkiezing tot verkiezing. Sommige drijvende krachten achter verkiezingsdeelname zijn dus conjunctureel en variëren naargelang van de specifieke context van elke verkiezing (Reuchamps et al., 2015). In dit verband wijst vergelijkend werk in de politieke wetenschappen op vier belangrijke kenmerken van verkiezingen die het percentage geregistreerde niet-stemmers kunnen beïnvloeden: de belangrijkheid van het bevoegdheidsniveau waarop de verkiezing wordt gehouden, de mate van concurrentie bij de verkiezing, de mate van polarisatie en het aantal partijen (of kandidaten) in de race.

De eerste factor is het bevoegdheidsniveau waarop de verkiezing wordt georganiseerd. De literatuur maakt een onderscheid tussen **verkiezingen van de eerste en de tweede orde**. Dit onderscheid kwam naar voren bij de Europese verkiezingen (Reif et al., 1997). Verkiezingen van de tweede orde zijn verkiezingen waaraan de kiezers minder belang hechten, omdat zij menen dat deze verkiezingen minder invloed hebben op het lot van het land en de individuele kiezer. Het percentage niet-stemmers ligt bijgevolg hoger bij verkiezingen van de tweede orde. Europese verkiezingen worden het vaakst aangeduid als verkiezingen van de tweede orde, maar het kan ook gaan om regionale en lokale verkiezingen in landen waar deze bestuursniveaus weinig bevoegdheden hebben (Schakel en Jeffery 2013, Söderlund et al. 2011, Lefevere en Van Aelst 2014).

Een ander element dat een rol speelt bij het belang dat kiezers aan verkiezingen hechten, is de leesbaarheid van het verband tussen de verkiezingsuitslag en de regering die na de verkiezingen wordt gevormd. Een regeringssysteem met coalities kan in dit opzicht een negatief effect hebben op de opkomst bij de verkiezingen. In een coalitiesysteem kan de kiezer alleen zien hoeveel zetels de partij krijgt, maar de invloed van zijn of haar stem op het bepalen welke kandidaat aan de macht komt, is zeer klein (Schamp en Devos 2015, p.492). Het negatieve

effect van coalitieregeringen op het stemmen heeft twee oorzaken. Ten eerste beperken coalitieregeringen de invloed van de kiezers op wie regeert en welk beleid wordt bevorderd, wat een negatief effect op het stemmen kan hebben (idem). En ten tweede worden kiezers ontmoedigd om te gaan stemmen omdat de processen van coalitievorming soms lang duren en voor kiezers moeilijk te doorgronden zijn.

Een tweede element van de verkiezingscontext dat het niet-stemmen beïnvloedt, is de mate van **concurrentie bij de verkiezingen**. Franklin (2004, p.97) legt uit dat als partijen aan elkaar gewaagd zijn en regeringsveranderingen tot gevolg kunnen hebben, dit het electoraat zal stimuleren en mobiliseren om te gaan stemmen. Enerzijds zullen partijen bij een nek-aan-nek race meer investeren in de verkiezingscampagne en zullen kiezers meer belangstelling tonen (Lachat, 2011; Blais, 2006). Anderzijds zullen kiezers bij verkiezingen met een onzeker resultaat meer gemotiveerd zijn om te stemmen, omdat hun stem doorslaggevend kan zijn voor de uitkomst (Gorecki, 2013; Stockemer, 2016; Blais, 2006). Omgekeerd, als de verkiezingsuitslag voorspelbaar is, vindt de kiezer geen reden om te gaan stemmen omdat er niets op het spel staat en het "debat soft is" (Delwit, 2003; Franklin 2004, p.149).

3. Determinanten van het electoraal absenteïsme

Een derde element van de verkiezingscontext dat van invloed is op het electorale absenteïsme is de mate van politieke polarisatie. **Politieke polarisatie** treedt op wanneer het verschil tussen de ideologische standpunten van partijen en hun standpunten over belangrijke kwesties zeer duidelijk is voor kiezers (De Vries, Hakhverdian en Lancee, 2013). Hoe meer de verkiezingen gepolariseerd zijn, hoe hoger de opkomst, en wel om vier redenen. Ten eerste impliceert meer polarisatie dat verschillen tussen partijen of kandidaten groter zijn, waardoor partijen en kandidaten gemotiveerd zijn om intensiever campagne te voeren (Lachat 2008). Ten tweede zal het bij duidelijke verschillen tussen partijen voor kiezers makkelijker zijn om een partij te vinden om op te stemmen, omdat ze dan nauwelijks de details van het programma van elke partij hoeven te kennen (Lachat, 2011). Maar het omgekeerde geldt ook (derde reden): wanneer de verschillen tussen partijen te klein zijn of de politieke projecten van partijen en kandidaten te veel op elkaar lijken, is de kiezer onverschillig, omdat hij of zij 'geen echt verschil' ziet in de uitkomst en dus stemmen niet nuttig vindt (Lefkofridi, Giger en Gallego, 2014). Ten slotte kan een grotere polarisatie ertoe leiden dat sommige kiezers zich vooral willen verzetten tegen een kandidaat die zij afwijzen, in plaats van een geliefde kandidaat te steunen (bekend als "downvoting" - Abramowicz en McCoy, 2019).

Ten slotte is een laatste contextuele factor die het percentage niet-stemmers beïnvloedt het aantal partijen of kandidaten dat meedoet aan de verkiezing (Blais, 2003, p.30). Het effect van deze variabele is echter niet eenduidig. Aan de ene kant is het zo dat hoe meer partijen er in de race zitten, hoe groter de kans is dat kiezers een kandidaat of partij vinden die hen vertegenwoordigt (Dalton, 2008, p. 912), zodat ze gaan stemmen (Lachat, 2011). De aanwezigheid van "duidelijke en voldoende verschillen" tussen politieke partijen zorgt er immers voor dat verkiezingen zinvol zijn en garandeert een goede presentatie die de kiezersopkomst verhoogt (Schamp, Devos, 2015). Maar anderzijds kan een te groot aantal partijen op het stembiljet ook leiden tot niet-stemmen. Als er veel partijen meedoen, vinden er twee processen plaats. Hoe meer partijen er zijn, hoe complexer de informatie is en hoe moeilijker het voor de kiezer is om een keuze te maken (Blais, 2003, p.30). Geconfronteerd met te veel keuze wordt het voor niet-stemmers moeilijker om een geschikte partij te vinden. Ze voelen zich verloren en blijven opnieuw weg uit het stemhokje (Zagórski, 2021).

3.4 De impact van de instellingen

De laatste groep factoren die van invloed is op verkiezingsdeelname is het geheel van instellingen en regels die worden toegepast om de verkiezingen te organiseren. Deze regels kunnen in twee blokken worden verdeeld: die welke betrekking hebben op het kiesstelsel zelf en die welke betrekking hebben op de praktische organisatie van de stembusgang.

Het kiesstelsel omvat alle regels voor het organiseren van het tot uitdrukking brengen van een stem door kiezers en de vertaling daarvan in de aanwijzing van verkozenen. Vier onderdelen van het kiesstelsel hebben een duidelijke impact op het niet-stemmen: de stemplicht, de leeftijd waarop men meerderjarig is, de verkiezingsformule (evenredig of meerderheidsstelsel) en de mogelijkheid voor kiezers om op kandidaten binnen partijen te stemmen.

De verplichting om op de dag van de stemming naar het stembureau te gaan is het kenmerk van het kiesstelsel met de grootste invloed op het niet-stemmen. In België bestaat de **stemplicht** sinds 1893 (Reuchamps, Caluwaerts en Bouhon, 2012). Vandaag is volgens talrijke studies de opkomstplicht de belangrijkste motivator om naar de stembus te gaan (Geys, 2006; Blais, Dobrzynska, 1998; Fornos, Power, Garand, 2004; Schakel en Dandoy, 2014). Hierdoor kunnen landen die de stemplicht hebben gehandhaafd, zoals Luxemburg of België, aanzienlijk lagere percentages niet-stemmers voorleggen dan landen die deze regel niet (meer) in hun wetgeving hebben. Dit is met name het geval in landen waar sancties bestaan voor het niet-stemmen, die ook toegepast worden (Singh 2011).

Vier mechanismen van verschillende aard verklaren een grotere opkomst wanneer stemmen verplicht is. Ten eerste functioneert de opkomstplicht als een mobilisator van bepaalde groepen die zonder opkomstplicht niet naar de stembus zouden gaan (Gallego, 2010, p.246). Wanneer stemmen verplicht is, worden ten tweede kandidaten en partijen aangemoedigd om in hun campagnes en programma's aandacht te besteden aan alle kiezers, ook diegenen die zonder stemplicht niet zouden gaan

stemmen (Lijphart, 1997, p.10). Ten derde worden kiezers die niet in het stemlokaal verschijnen beboet wanneer stemmen verplicht is. Sommige kiezers stemmen uit angst voor sancties (als die ook daadwerkelijk worden toegepast). Ten slotte kunnen de wettelijke verplichting om te stemmen en de sancties bij niet-stemmen een gevoel van ethische plicht creëren dat sommige kiezers ertoe brengt om te gaan stemmen. Dit is het geval bij ouderen (Quintellier, Hooghe, Marien, 2011 p.410).

Naast de stemplicht is een ander onderdeel van het kiesstelsel dat van invloed kan zijn op de onthouding van stemming, **de leeftijd waarop men meerderjarig is**. In september 2021 heeft de Belgische federale regering een wetsontwerp goedgekeurd om mensen vanaf 16 jaar te laten stemmen voor de Europese verkiezingen van 2024. Dit zal gebeuren via een procedure voor vrijwillige kiezersregistratie. Op zichzelf heeft deze maatregel geen mechanisch effect op de onthouding van stemming. Het voorbeeld van landen die het hebben ingevoerd (zoals Oostenrijk) lijkt aan te tonen dat 16-18-jarigen zelfs meer stemmen dan 18-20-jarigen (Zeglovits, Aichholzer, 2014). Het verlagen van de meerderjarigheidsleeftijd maakt het mogelijk om de eerste stemervaring in te passen in een cursus maatschappijleer op de middelbare school, en zo de eerste kiezer te helpen om beter te begrijpen wat er bij zijn of haar stem op het spel staat dan voor jongeren van 18 jaar en ouder die de school al hebben verlaten. Het versterkt ook de rol van het familiale kader in de eerste electorale socialisatie (Peto, 2018; Milner, 2019). De in België voorgestelde maatregel zou echter een inschrijving op de kiezerslijst inhouden. Zoals we hieronder zullen uitleggen voor niet-Belgische burgers die stemrecht hebben bij gemeenteraadsverkiezingen, heeft deze registratieprocedure echter de neiging om

3. Determinanten van het electoraal absenteïsme

de onthouding te verhogen, vooral bij burgers met de minste middelen en de minste politicititeit. Er zal dus zeer goed op moeten worden gelet dat het stemmen op 16 jaar met voorafgaande inschrijving op de kiezerslijst niet leidt tot uitsluiting van bepaalde randgroepen van dit nieuwe electoraat.

Een derde component van het kiesstelsel die van invloed kan zijn op het absenteïsme is de **verkiezingsformule**, dus de regels die de uitgebrachte stemmen vertalen in het aantal zetels dat aan kandidaten en partijen wordt toegewezen.

Volgens de wetenschappelijke literatuur bestaan er vier belangrijke verkiezingsformules, maar in het kader van dit onderzoek concentreren wij ons op de twee meest voorkomende: de meerderheidsformule en de evenredige vertegenwoordiging. Uit diverse wetenschappelijke studies blijkt dat deze laatste formule verkiezingsdeelname eerder bevordert (Blais en Dobrzynska, 1998; Fornos, Power en Garand, 2004; Geys, 2006), ook al gaat het om een beperkt effect. Men schat de impact van evenredige vertegenwoordiging op een winst met 3 tot 7 procentpunten stemmen (Ladner en Milner 1999). De verklaringen voor dit verschil zijn, ten eerste, dat het proportionele systeem als eerlijker voor de kiezer wordt ervaren. Daardoor is deze eerder geneigd om te gaan stemmen. Bovendien is in het stelsel van evenredige vertegenwoordiging het aantal partijen en kandidaten veel groter, waardoor ook de kans groter is dat kiezers iemand vinden om op te stemmen. Aangezien het ten slotte in dit stelsel voor partijen gemakkelijker is om zetels te veroveren, zullen zij intensiever campagne voeren om stemmen te werven. Dit heeft een impact op de opkomst bij verkiezingen. Kiezers van kleine partijen zijn ook meer gemotiveerd om te gaan stemmen als hun favoriete partij een goede kans maakt om een zetel te winnen (Blais en Dobrzynska, 1998).

De laatste belangrijke component van het kiesstelsel die van invloed lijkt te zijn op het percentage niet-stemmers is de mogelijkheid voor kiezers om te kiezen tussen ver-

schillende kandidaten van een bepaalde partij. Dit is het geval in het zogeheten **open of halfopen lijstenstelsel**, zoals in België, waar de kiezer een voorkeurstem kan uitbrengen op één of meer kandidaten van dezelfde lijst. Uit een aantal recente studies is gebleken dat als kiezers de mogelijkheid hebben om hun stem uit te brengen op hun favoriete kandidaat, zij eerder geneigd zijn om hun stem te gaan uitbrengen. In zijn studie over Spaanse gemeenteraadsverkiezingen wijst Sanz (2017) op de aanwezigheid van verschillende mechanismen. Een kiezer die kan stemmen voor zijn voorkeurskandidaat zal zich meer tevreden voelen over het stemmen. Voorkeurstemmen stimuleren de deelname door de keuze concreter en persoonlijker te maken. Ook de kandidaten zelf gaan grotere inspanningen leveren. In België maken verkiezingskandidaten graag rechtstreeks contact met de kiezer en proberen ze persoonlijk een goed imago uit te dragen dat hen bij in het kieshokje voordelen kan opleveren (André et al, 2017, p.590). Zij zullen ook veel meer inspanningen leveren om kiezers te informeren en zo hun stem te verzekeren (Sanz, 2017). Maar er zijn ook andere mechanismen om het absenteïsme in een systeem met open lijsten te beteugelen. Pritoni en Vignati (2019) merken voor de Italiaanse verkiezingen op dat voorkeurstemmen ervoor zorgen dat bij verkiezingen kandidaten het tegen elkaar opnemen, en niet partijen, waardoor een sterke concurrentie tussen kandidaten ontstaat om op de verkiezingsdag stemmen te trekken. En partijen zullen van hun kant meer moeite doen om kandidaten naar voren te schuiven die de groepen en belangen van de samenleving beter vertegenwoordigen (idem).

Naast het kiesstelsel zelf kunnen ook andere institutionele regels de deelname aan verkiezingen beïnvloeden. Dit geldt met name voor de regels die de praktische organisatie van verkiezingen regelen. Zoals in de rationele-keuzeschema's wordt benadrukt, hangt aan stemmen een prijskaartje. Het kost moeite om geïnformeerd te zijn, maar ook om op de verkiezingsdag naar de stembus te gaan en de tijd te nemen om je stem uit te brengen. Het electorale absenteïsme zal

dus geringer zijn wanneer instellingen het stemmen vereenvoudigen (Gallego, 2010, p.246). In een recente studie heeft Muxel (2007a) aangetoond dat in Frankrijk 35% van de kiezers niet naar de stembus is gegaan wegens praktische en organisatorische problemen. Met deze vaststelling als uitgangspunt is in verschillende studies gezocht naar stemmethoden die het stemmen kunnen vereenvoudigen en bijgevolg het niet-stemmen verminderen.

Een eerste denkpijpe op dit domein betreft de **procedures voor kiezerregistratie**. In veel landen verloopt deze niet automatisch. Dit blijkt één van de belangrijkste factoren die mensen ontmoedigen om te gaan stemmen (Mann en Bryant, 2020). In België verloopt de registratie automatisch voor kiezers met de Belgische nationaliteit, maar niet voor kiezers met een buitenlandse nationaliteit bij gemeenteraadsverkiezingen (zie hierboven). Zo heeft bij de laatste gemeenteraadsverkiezingen slechts 16,75% van de Europese niet-Belgen en 19,27% van de niet-Europese niet-Belgen zich laten registreren om te gaan stemmen (Le Soir, 22/8/2018). Terwijl duidelijk is aangetoond dat inspanningen om kiezersregistratie aan te moedigen en te vergemakkelijken directe effecten hebben op de kiezersregistratiepercentages (Nikolic 2016, Mann en Bryant 2020). Een tweede belangrijke factor is de onjuiste registratie van kiezers. Sommige kiezers zijn namelijk verhuisd, maar hebben hun adres op de kiezerslijst niet gewijzigd, waardoor ze niet naar het stembureau kunnen komen (Braconnier et al, 2016). Denk aan studenten die op het domicilie van hun ouders zijn ingeschreven, maar in een andere stad wonen, managers en beroepen met een grotere woonplaatsmobiliteit (ibidem).

Een andere manier om het electorale absentisme te beïnvloeden, is **stemmen op afstand** mogelijk maken. Voor kiezers die ver van het stembureau wonen of die om gezondheids- of beroepsredenen niet kunnen gaan stemmen, zou stemmen op afstand echt een verschil maken. Een oplossing hiervoor is stemmen bij volmacht. Een kiezer die zelf niet kan gaan stemmen, kan iemand

aanwijzen om in zijn of haar plaats te stemmen. Maar het effect van stemmen bij volmacht op het absentisme is beperkt, omdat het vrij onbekend is onder kiezers (Coulmont 2020; Coulmont et al 2014). Bovendien merken zij op dat studies aantonen dat een volmacht geven tijd vraagt, bijna evenveel als gaan stemmen. Eigenlijk zijn het kiezers die al wilden gaan stemmen, die gebruik maken van stemmen bij volmacht, terwijl mensen die niet stemmen, door desinteresse of gebrek aan betrokkenheid, geen gebruik maken van dit systeem (Coulmont, 2017).

Een andere mogelijkheid om op afstand te stemmen is per post. De Amerikaanse presidentsverkiezingen lieten zien dat deze stemmethode voor veel kiezers interessant kan zijn. Sommige analyses suggereren dat stemmen per post de totale opkomst met enkele procentpunten verhoogt (Garnett 2019; Hodler et al., 2015; Luechinger et al., 2007), terwijl volgens andere studies bij de eerste verkiezing waarbij stemmen per post wordt ingevoerd, de opkomst toeneemt, maar dan van verkiezing tot verkiezing afneemt. Dit suggereert dat de invloed van stemmen per post op het absentisme beperkter of onbestaand is (Berinsky et al., 2001; Giammo en Brox, 2010; Gronke en Miller, 2012).

Volgens dezelfde redenering hebben verschillende landen ervoor gekozen om stemmen via internet toe te staan voor alle of een deel van de kiezers. Ook hier is de impact op de opkomst bij verkiezingen reëel, zij het relatief marginaal (German en Serdült 2017, Fowler, 2020; Germann, 2021; Petitpas et al. 2021). De aard van deze relatie hangt af van verschillende factoren. In feite spreken zowel de stemming per brief als via internet vooral kiezers aan die regelmatig stemmen. Deze methoden om op afstand te stemmen brengen ook sommige incidentele kiezers terug naar de stembus, maar maken het niet mogelijk om opnieuw contact te leggen met kiezers die het verst van de politiek af staan (Townsend en Turnbull-Dugarte, 2020). Soms kan stemmen op afstand zelfs een negatieve invloed hebben op de opkomst, bijvoorbeeld bij kiezers die

3. Determinanten van het electoraal absenteïsme

geen vertrouwen hebben in het systeem om rekening te houden met de poststem en de elektronische stem (Smith 2016). De impact die de diverse manieren om op afstand te stemmen op de opkomst hebben, blijkt beperkt te zijn tot degenen die al wilden stemmen, terwijl het effect wordt getemperd voor proteststemmers die niet gaan stemmen.

De vierde organisatorische factor die de kans dat iemand gaat stemmen beïnvloedt, heeft betrekking op de verschillende stemmethoden of -technologieën. Het gaat dus niet om op afstand stemmen, maar om in het stembureau stemmodaliteiten aan te bieden die ergonomischer en sneller zouden zijn. Het meest gebruikelijke model is elektronisch stemmen of stemmen per computer. In verschillende landen, waaronder België, is elektronisch stemmen ingevoerd, waardoor we konden zien welke invloed dit zou kunnen hebben op het electorale absenteïsme. De resultaten wijzen erop dat stemmen met de computer in het stemlokaal weinig of geen invloed heeft op de opkomst (Allers & Kooreman, 2009; Fujiwara, 2015). Deze stemmethode kan zelfs een negatieve impact hebben. Op basis van veldexperimenten in vier Europese landen hebben van den Besselaar e.a. (2003) aangetoond dat slecht ontworpen systemen voor elektronisch stemmen en in het bijzonder onvoldoende gebruiksvriendelijkheid voor de kiezers, het wegblijven bij toekomstige verkiezingen kan doen toenemen. Andere verkiezingsstudies wijzen op een kleinere opkomst in kieskringen waar elektronisch wordt gestemd, zoals in India (Debnath et al, 2017) en de Verenigde Staten (Roseman & Stephenson, 2005; Card & Moretti, 2007). Een analyse van de deelname aan de gemeenteraadsverkiezingen in België heeft op vergelijkbare wijze aangetoond dat het electorale absenteïsme meer is toegenomen in gemeenten waar elektronisch stemmen is ingevoerd (Dandoy, 2014; Dejaeghere & Vanhoutte, 2016). Ook hier rijst de vraag naar de ergonomie en de eenvoud van het e-voting systeem (Herrnson et al, 2008; Conrad et al, 2009; Stein et al, 2008).

Toch biedt elektronisch stemmen het voordeel dat het onvrijwillig uitbrengen van ongeldige stemmen wordt vermeden: in de meeste gevallen staan de software en/of hardware niet toe dat kiezers ongeldig stemmen. Stemgedragingen zoals opmerkingen op het stembiljet schrijven of op kandidaten van verschillende lijsten stemmen, zijn technisch niet mogelijk met elektronisch stemmen. In gemeenten waar elektronisch wordt gestemd, is dan ook een daling van het aandeel ongeldige stemmen te verwachten. In de VS heeft de invoering van elektronisch stemmen het aantal reststemmen¹¹ (Kimball et al, 2004; Stewart, 2006) en de onvolledige stembiljetten aanzienlijk verminderd (Frisina et al, 2008). In Nederlandse (Allers & Kooreman, 2009), Indiase (Debnath et al, 2017; Desai & Lee, 2019) en Japanse (Tsukiyama, 2018) casussen zijn de conclusies identiek. In landen waar stemplicht geldt, zijn de bevindingen vrij duidelijk: Nicolau (2015), Fujiwara (2015) en Katz en Levin (2018) toonden aan dat de invoering van elektronische stemmachines het aantal ongeldige stemmen bij Braziliaanse verkiezingen aanzienlijk verminderde, terwijl verschillende studies aangaven dat elektronisch stemmen bijdroeg tot een vermindering van het aandeel ongeldige stemmen bij Belgische verkiezingen (Pion, 2010; Dandoy, 2014; Dejaeghere & Vanhoutte, 2016).

Ten slotte is ook **de dag van de verkiezing** een organisatorische modaliteit die de opkomst kan beïnvloeden. Sommige landen houden verkiezingen op wekdagen (zoals het Verenigd Koninkrijk of de Verenigde Staten), andere in het weekend (zoals België of Frankrijk). Het blijkt dat in landen waar op een weekdag wordt gestemd, de opkomst iets lager is dan in landen waar op een zondag wordt gestemd (Blondel e.a., 1997). Stemmen is gemakkelijker op dagen dat kiezers niet bezig zijn met dagelijkse taken, zoals werken of studeren (Mattila, 2003). Bij de laatste verkiezingen in Nederland is ook gebleken dat het houden van de verkiezingen over meerdere dagen de opkomst verhoogt.

Tussentijdse conclusie

Onthouding van stem is een groeiend verschijnsel in de meeste Europese democratieën, hoewel het percentage kiezers dat op de verkiezingsdag niet naar het stembureau gaat van land tot land en van verkiezing tot verkiezing sterk verschilt. België is, ondanks de stemplicht, geen uitzondering. Het percentage kiezers dat niet stemt, of naar het stembureau gaat maar een ongeldige stem uitbrengt, neemt toe tot meer dan 15% van het electoraat.

In het licht van deze vaststelling heeft het project van de ULB (Cevipol), de VUB (POLI) en itsme® tot doel na te denken over mogelijke manieren om de participatie van de kiezers nieuw leven in te blazen en de uitholling van het stemrecht een halt toe te roepen. Zoals we hebben gezien, zijn de factoren die aan de basis liggen van onthouding divers. Zij vragen derhalve om een verscheidenheid van oplossingen. Sommige factoren liggen buiten het bereik van sociale of academische actoren. De politieke determinanten van onthouding, zoals de mate van polarisatie van de verkiezing, het aantal partijen in de race of het belang van de peiling (eerste of tweede orde) zijn dus intrinsiek verbonden met de partijdynamiek en kunnen niet worden gemanipuleerd.

Er is bijvoorbeeld geen sprake van dat de kiezers worden gemotiveerd om naar de stembus te gaan door partijen op te richten om de stemming kunstmatig meer te polariseren. In het tweede deel van dit verslag zullen we ons daarom richten op initiatieven die de wortels van onthouding aanpakken, die kunnen worden veranderd door actoren uit de civiele samenleving, academici of politieke en institutionele acties.

Overzichtstabel : determinanten van electorale participatie

Determinanten op lange termijn

DEEL 2:

Welke remedies tegen de dalende opkomst bij verkiezingen?

Jean-Benoit Pilet
en Maria Jimena Sanhueza (ULB)

Silvia Erzeel, Didier Caluwaerts
en Dave Sinardet (VUB)

ULB UNIVERSITÉ
LIBRE
DE BRUXELLES

VUB VRIJE
UNIVERSITEIT
BRUSSEL

Deel 1 van het rapport heeft duidelijk aangetoond dat niet-deelname aan verkiezingen een complex verschijnsel is. Er is noch één enkele oorzaak, noch één enkele oplossing voor deze uitdaging voor hedendaagse democratieën, waaronder België. Sommige van de determinanten van het stemgedrag blijven over een lange periode vrijwel ongewijzigd en verwijzen naar langzame processen van politieke socialisatie of van vertrouwen tussen kiezers, verkozenen en instellingen. Andere zijn meer contextgebonden, maar soms moeilijk te manipuleren.

Het is onmogelijk om op voorhand te bepalen hoe spannend de verkiezingsstrijd zal zijn, hoe gepolariseerd het electoraat zal zijn of hoeveel partijen er zullen meedoen. Uiteindelijk kunnen alleen institutionele factoren, zoals het kiesstelsel of de praktische organisatie van verkiezingen, gemakkelijker door de politieke autoriteiten worden gewijzigd. Het effect hiervan op de participatiegraad blijft echter vaak beperkt tot enkele procentpunten. Het is dan ook niet mogelijk dit rapport af te sluiten met een unieke, innoverende en voldoende brede oplossing om niet-stemmers massaal terug naar de stembureaus te brengen.

Er is eerder een combinatie van deze verschillende oplossingen nodig om een significant effect op onthouding te hebben. Het is in dit kader dat dit tweede deel van het verslag zich afspeelt. Het is gebaseerd op de lessen die in het eerste deel van dit verslag zijn getrokken en koppelt die aan initiatieven die de afgelopen jaren in verschillende democratieën zijn genomen om kiezers te motiveren naar de stembus te gaan en hun stem te laten horen.

Alvorens in te gaan op mogelijke (potentiële) oplossingen voor de toename van de onthouding van stemmen, moeten wij er nogmaals op wijzen dat sommige van de in deel 1 van het verslag besproken variabelen niet kunnen worden beïnvloed en inherent zijn aan de aard van de verkiezingsstrijd. In feite zijn de variabelen van de verkiezingscontext niet (of niet erg) manipuleerbaar. Het aantal kandidaten of lijsten dat aan de verkiezingen deelneemt, kan bijvoorbeeld de opkomst beïnvloeden, maar dit aantal is het resultaat van de keuze van de politieke actoren. Hetzelfde geldt voor de mate van polarisatie of competitiviteit van de stembusgang. Het is ethisch niet mogelijk hervormingen of initiatieven voor te stellen om deze aspecten van de verkiezingsdynamiek te reguleren of te veranderen. Daarom zullen de oplossingen of remedies die in dit deel 2 worden besproken, alleen betrekking hebben op die factoren die daadwerkelijk kunnen worden beïnvloed door initiatieven van het maatschappelijk middenveld of van instellingen.

1. Inspelen op de kortetermijndeterminanten van de kiezersopkomst

1.1 Campagnes over het belang van stemmen lanceren

Een kortetermijnoorzaak van niet-stemmen is het aanvoelen van sommige kiezers dat hun stem niet telt, dat hun stem verdrinkt in de miljoenen uitgebrachte stemmen en vooral verloren gaat in een zeer ingewikkeld institutioneel systeem. Om dit gevoel tegen te gaan, hebben veel staten plaatselijke voorlichtingscampagnes voor de kiezers opgezet.

De campagnes herinneren kiezers eraan dat elke stem een directe invloed kan hebben op de uitkomst van de verkiezingen, en dat het overheidsbeleid dat door verkozenen wordt gevoerd een directe invloed heeft op hun dagelijks leven (Gerber en Green 2000, Fieldhouse et al. 2013). Deze campagnes kunnen verschillende vormen aannemen, zoals huis-aan-huis, per post of via video's op de traditionele of de sociale media. Een interessante vaststelling is dat voorlichtingscampagnes voor kiezers het doeltreffendst zijn wanneer ze gepersonaliseerd zijn en worden gevoerd door burgers met een profiel dat vergelijkbaar is met dat van de beoogde kiezers. Zo werken door jongeren gevoerde informatiecampagnes beter bij jonge kiezers om hen aan te moedigen te gaan

stemmen (Bergan 2011). Men mag echter niet vergeten dat deze initiatieven geen mirakeloplossing zijn en vooral kiezers bereiken die twijfelden om te gaan stemmen, en niet degenen die erg ver van de politiek af staan.

In deel 1 van het rapport hebben we ook gezien dat de context van de verkiezingen zelf een reële, zij het kleinere, invloed kan hebben op de opkomst. Op dit niveau zijn enkele institutionele hervormingen mogelijk. Enerzijds kan worden nagedacht over de aard van het kiesstelsel en de gevolgen ervan. Anderzijds is het mogelijk oplossingen te vinden om het stemmen gemakkelijker en sneller te laten verlopen.

1.2 De stem van de kiezers een grotere impact geven

Wat het eerste aspect betreft, blijkt uit politiek-wetenschappelijk onderzoek dat sommige hervormingen van het kiesstelsel een positief effect kunnen hebben op de opkomst. Zoals hierboven is uiteengezet, is bij proportionele stelsels het aantal niet-stemmers doorgaans iets lager, maar zij lijden onder de beperking dat het verband tussen de op de verkiezingsdag uitgebrachte stem en de vorming van de regering heel los of verstoord kan zijn.

Dit is met name het geval in België, waar de vorming van de nieuwe coalitie verscheidene maanden kan duren. In 2019 was dit het geval op federaal niveau, maar ook, wat ongebruikelijker is, op het niveau van het Vlaamse en het Waalse Gewest. Men kan er dus van uitgaan dat een verkiezingshervorming die de evenredigheid handhaaft, maar de partij of coalitie die aan het langste eind trekt, een bonus geeft om sneller een regering te vormen (zoals in Italië en Griekenland), een positief effect kan hebben op de opkomst bij verkiezingen. Dit effect mag echter niet worden overschat, zoals blijkt in Italië. Daar werd een dergelijk systeem van meerderheidsbonussen ingevoerd, maar er kon geen groot effect op het niet-stemmen worden vastgesteld. Een andere hervorming die het niet-stemmen zou kunnen helpen verminderen, is de

kiezers echt te laten wegen op wie er op de lijsten wordt verkozen. België gaat reeds in die richting door het overhevelingseffect van de lijststem geleidelijk te verminderen. Bij gemeenteraadsverkiezingen in Wallonië, in Brussel en nu ook in Vlaanderen werd de lijststem zelfs afgeschaft. Onderzoek lijkt te wijzen op een kleine opkomstbonus wanneer kiezers kunnen kiezen tussen verschillende kandidaten van dezelfde partij. Een dergelijk stelsysteem zet kandidaten ertoe aan om meer inspanningen te leveren tijdens de verkiezingscampagne, wat de opkomst licht kan opdrijven (Hix en Hagemann 2009, Sanz 2017). Dit effect wordt echter betwist door sommige recente onderzoeken, die suggereren dat voorkeurstelsystemen de opkomst verminderen vanwege hun grotere complexiteit (Söderlund 2017).

1. Inspelen op de kortetermijndeterminanten van de kiezersopkomst

1.3 Het verplichte karakter van het stemmen

De twee zojuist genoemde electorale hervormingen - de meerderheidsbonus en de uitbreiding van de voorkeurstemmen - kunnen dus een effect hebben op het niet-stemmen, maar dit effect wordt betwist en zal in ieder geval gering zijn. De verkiezingsregel met de meest voor de hand liggende en sterkste invloed op de opkomst is ongetwijfeld de stemplicht.

Er kunnen verschillende redenen zijn om ze af te schaffen, zoals Vlaanderen onlangs heeft besloten, maar het is duidelijk dat het meest directe gevolg een daling zal zijn van het percentage kiezers dat op de verkiezingsdag naar het stembureau gaat. Toen Nederland de stemplicht afschafte bij de parlementsverkiezingen van 1971, daalde de opkomst van meer dan 90% tot 79,1%. Vooral jongere, lager op-

geleide en stedelijke kiezers bleven thuis (Irwin, 1974). Meer recent is bij de afschaffing van de stemplicht in Chili de opkomst bij de presidentsverkiezingen gedaald van 87,68% in 2009 tot 49,35% in 2013. En als de opkomstplicht eenmaal is afgeschaft, blijkt het heel moeilijk om kiezers weer massaal naar de stembureaus te krijgen, hoe hard de overheden ook hun best doen (Van Ostaaijen, Van Zuidam en Epskamp, 2020).

1.4 Het stemmen zelf eenvoudiger maken

De laatste mogelijkheden om het niet-stemmen te bestrijden die wij in dit verslag kunnen bespreken, houden verband met de stemprocedures. Zoals in het vorige deel is uiteengezet, kan het eenvoudiger en toegankelijker maken van het stemmen zelf een effect hebben op de opkomst, hoewel dit ook hier vrij marginaal zal zijn (in de orde van enkele procentpunten).

Uit onderzoek blijkt bijvoorbeeld dat landen die kiezen voor een multimodale verkiezingsopzet, waarbij kiezers kunnen kiezen tussen stemmen op afstand (per post of via internet) en stemmen in een stemlokaal, een lichte stijging van de opkomst kunnen verwachten (Fitzgerald 2003). Ook hier gaat het om enkele procentpunten (in de orde van 3 tot 5 procentpunten, wat neerkomt op 250.000 tot 400.000 kiezers meer in België).

Hetzelfde doet zich voor wanneer kiezers gedurende een groter aantal dagen vervoegd kunnen stemmen, hetzij op afstand, hetzij door stembureaus meerdere dagen en op verschillende locaties open te stellen (Gronke et al. 2007; Van Ostaaijen, Van Zuidam en Epskamp, 2020). Bij de parlementsverkiezingen van

2021 in Nederland heeft de overheid besloten om de stembureaus twee dagen langer open te houden en het aantal stemlokalen uit te breiden (bv. in treinstations). Dit resulteerde in het behouden van een hoge opkomst (78,7%) ondanks de COVID-19-pandemie. Deze toename zal echter het meest merkbaar zijn voor kiezers die gemotiveerd zijn om te gaan stemmen, maar om logistieke redenen thuisblijven. Het zal niet-stemmers die er bewust voor kiezen om niet te gaan stemmen of wegblijven uit desinteresse er niet toe brengen op opnieuw te gaan stemmen. Anderzijds kan het voor bepaalde categorieën van kiezers die praktische moeilijkheden ondervinden bij het stemmen, een gunstig effect hebben.

Dit is bijvoorbeeld het geval voor kiezers die zich in het buitenland bevinden (Germann 2021). Bijgevolg zal een hervorming van het stemmen op afstand waarschijnlijk voor de Belgen in het buitenland het nuttigst zijn. Dat zijn in totaal meer dan 250.000 potentiële kiezers. Door hun deelname aan de verkiezingen waarvoor zij kiesgerechtigd zijn te vergemakkelijken, zou de omvang van het electoraat derhalve met ongeveer 3 procentpunten kunnen toenemen.

Uiteindelijk zou de vereenvoudiging van het stemmen een combinatie van betrekkelijk eenvoudig uit te voeren hervormingen vergen. Afzonderlijk zou hun effect marginaal zijn, maar door ze te combineren zou men kunnen hopen enkele procentpunten te winnen bij alle kiezers die in België op de kiezerslijsten zijn ingeschreven. Het is niet onmogelijk dat de winst met 5-6 procentpunten wordt overschreden, wat neerkomt op meer dan 500.000 kiezers. Dit is verre van verwaarloosbaar.

1.5 De administratieve formaliteiten voor niet-Belgische kiezers vereenvoudigen

Ten slotte zou de vereenvoudiging van de inschrijving op de kiezerslijsten voor niet-Belgische stemgerechtigden bij de gemeenteraadsverkiezingen een organisatorische hervorming van de stembusgang zijn die een vrij duidelijk effect zou kunnen hebben.

Hun automatische registratie op basis van het Rijksregister, zoals het geval is voor mensen met de Belgische nationaliteit, zou een van de belangrijkste obstakels voor hun verkiezingsdeelname wegnemen (Nikolic 2016). Momenteel neemt slechts 15-20% van de niet-Belgische stemgerechtigde burgers daadwerkelijk deel aan de gemeenteraadsverkiezingen. In 2012 waren dat ongeveer 140.000 kiezers. Door het wegnemen van belemmeringen voor kiezersregistratie zouden er 650.000 potentiële kiezers bij kunnen komen (Nikolic, 2016). Dit zou opnieuw een toename van de omvang van het totale electoraat met bijna 8 procentpunten betekenen.

Maar dan rijst wel de vraag hoe het zit met de stemplicht voor deze kiezers, die niet noodzakelijk allemaal geïnteresseerd zijn in deelname aan de verkiezingen in

België. Een vereenvoudiging van de registratieprocedure en de stembiljetten zou ook een positief effect kunnen hebben op het stemmen (Alvarez, 2009).

Welke oplossingen ook worden gekozen, dit rapport maakt duidelijk dat de maatregelen die moeten worden genomen om de kiezers in België terug naar de stembureaus te brengen, niet beperkt mogen blijven tot eenvoudige technische hervormingen. De oorzaken van het niet-stemmen zijn divers, en de belangrijkste oorzaken zijn geworteld in diepgaande, langdurige processen. De discussie mag dus niet worden verengd tot een institutioneel debat, maar moet veel ruimer worden gevoerd. Men moet ook bereid zijn om het burgerschap en de verhouding tussen kiezers, verkozenen en instellingen aan het begin van de 21e eeuw onder de loep te nemen.

2. Inspelen op de langetermijndeterminanten van de kiezersopkomst

In deel 1 van het rapport is er eerst op gewezen dat de opkomst bij verkiezingen grotendeels wordt bepaald door langetermijnvariabelen. Om deze te kunnen beïnvloeden, moeten er dus ingrijpende, fundamentele maatregelen worden genomen. We zullen een aantal oplossingen bespreken die hiertoe kunnen worden gebruikt.

2.1 Burgerschapsvorming bevorderen

Zoals eerder uiteengezet, is een groot deel van het electorale absentisme geworteld in processen van politieke socialisatie die vaak teruggaan tot de jeugd van kiezers.

Het is in de adolescentie en de vroege volwassenheid dat de burgerzin zich ontwikkelt, politieke vaardigheden worden opgebouwd en de gewoonte om te gaan stemmen wordt aangeleerd. Veel burgercompetenties worden zelfs nog vroeger ontwikkeld, in de kindertijd. Op basis van deze waarnemingen hebben verschillende landen programma's voor burgerschapsvorming uitgevoerd, in de hoop dat dit veel jongeren weer bij het verkiezingsproces zal betrekken. Dergelijke initiatieven ontstonden meer dan twintig jaar geleden in Canada, de Verenigde Staten en de Scandinavische landen (zie bijlage). Hierdoor waren verschillende onderzoekers in staat om zich te buigen over de effecten van deze programma's voor burgerschapsvorming. De resultaten tonen aan dat er een reëel effect op een grotere opkomst is, maar dat dit niet moet worden overschat. De kans dat jonge kiezers die dergelijke programma's hebben gevolgd, gaan stemmen, neemt inderdaad toe (Milner en Lewis 2012, Ohme et al. 2020, Ohme, Marquart en Kristensen, 2019). Maar meestal gaat het slechts om enkele procentpunten – niet meer dan 5 (Giersch en Dong 2018). Het effect van burgereducatieprogramma's is, interessant genoeg, meer uitgesproken op andere, zachtere vormen van politieke participatie, zoals het ondertekenen van petitie's, of het om politieke redenen heroriënteren van aankopen en ander gedrag (bv. de vervoerswijze).

Burgereducatie kan dus een effect hebben op de kwaliteit van het burgerschap, maar niet noodzakelijkerwijs op het stemmen. Indien het doel politieke participatie in de ruimste zin is, hoeft dit niet problematisch te zijn. Een van de beperkingen van programma's voor burgerschapsvorming is echter dat ze moeilijk jongeren bereiken die uit het schoolsysteem zijn gestapt. En dit zijn juist de mensen die eerder geneigd zijn om op regelmatige basis niet te gaan stemmen. Om deze groepen niet-stemmers naar de stembus te lokken, lijken mobilisatiecampagnes die dicht aansluiten bij kiezers doeltreffender, zoals we hierboven uitgelegd hebben (Braconnier, Dormagen en Castro Rocha, 2013).

Deze beschouwingen over de rol van burgerschapsvorming zijn interessant in verband met het debat over de verlaging van de kiesgerechtigde leeftijd tot 16 jaar. Sommige landen zijn deze weg ingeslagen (Oostenrijk, Malta, Estland). En België zal in 2024 volgen voor de Europese verkiezingen. De eerste studies (Zeglovits en Aichholzedr, 2014; Peto, 2018; Milner, 2019) lijken erop te wijzen dat een dergelijke hervorming zin heeft als zij wordt gecombineerd met inspanningen om de burgerschapsvorming en de politisering van kiezers die voor het eerst gaan stemmen te versterken, voornamelijk via de middelbare school.

Al deze elementen nodigen de Belgische autoriteiten uit om verder na te denken over de initiatieven die kunnen worden genomen op het gebied van burgerschapsvorming, voornamelijk binnen het schoolsysteem. Er bestaan verschillende maatregelen, met name in de curricula van verschillende cursussen en lessen, maar een systematisering van de cursussen burgereducatie op basis van buitenlandse voorbeelden zou de bestaande initiatieven verder kunnen versterken. Het zou ook interessant kunnen zijn om na te denken over de instrumenten voor burgerschapsvorming, met name

online, die ter beschikking van scholen en leerkrachten kunnen worden gesteld. Een goed voorbeeld is de recente ontwikkeling van het DEBAGORA-instrument door de VUB en de ULB¹¹. Dit instrument is ontwikkeld door onderzoekers op het gebied van sociale en politieke wetenschappen, pedagogie en didactiek, in samenwerking met verenigingen uit het maatschappelijk middenveld en leraren, om modules aan te bieden waarmee leerlingen op school kennis kunnen maken met democratie.

12 <https://webdeb.be/debagora?fbclid=IwAR1w5IC1yj50yz7Hbc61QApS-rZNcl0ZzPYiks8rY3eSqM513XY3iz97TP4>

2. Inspelen op de langetermijndeterminanten van de kiezersopkomst

2.2 De toegang tot verkiezingsinformatie bevorderen door middel van kieshulpmiddelen

Een andere manier om niet-stemmen te bestrijden door de diepe wortels ervan aan te pakken, is te werken aan instrumenten die informatie over partijen en kandidaten gemakkelijker toegankelijk maken.

Onder andere daarom zijn de kieshulpmiddelen die in verschillende democratieën zijn ontwikkeld interessant (Dumont en Kies 2015). Ze maken het voor kiezers gemakkelijker om informatie in te winnen over de politieke standpunten van partijen en kandidaten en deze te vergelijken met hun eigen voorkeuren. Nadat het “kompas” enkele vragen over specifieke beleidskwesties heeft beantwoord, laat het zien welke positie de kiezer inneemt ten opzichte van de standpunten van de kandidaten die meedoen aan de verkiezingen. Dit vergemakkelijkt de stemkeuze (Vitiello et al, 2017). De bekendste stembegeleidingssystemen in België zijn de Stemtest (in Vlaanderen) of de Test électorale (in de Franse Gemeenschap). In veel andere landen zijn vergelijkbare instrumenten ingevoerd (Nederland, Frankrijk, VS, Canada)¹³. Kiezers die, op een relatief eenvoudige en snelle manier, beter geïnformeerd zijn, zouden theoretisch gemakkelijker kunnen beslissen om te gaan stemmen.

Verschillende studies hebben getracht deze hypothese te verifiëren door na te gaan welk effect kieshulp-programma's hebben op het niet-stemmen. De resultaten wijzen op een reëel effect van deze instrumenten op de kans om te stemmen, in contexten zo divers als Nederland (Gemenis en Rosema 2014), Zwitserland (Ladner en Pianzola 2010), en Duitsland (Marschall en Schultze 2012). Vooral bij jongere kiezers lijkt er een belangrijk effect te zijn. Zij zijn immers zowel minder vertrouwd met het politieke systeem en de partijen, als meer gewend aan nieuwe technologieën (Germann en Gemenis, 2019). Deze resultaten hebben geleid tot het voorstel om kieshulpmiddelen op te nemen in cursussen burgerschapseducatie (Fivaz en Nadig 2010). Vlaanderen is trouwens onlangs deze weg ingeslagen met de Educatieve Stemtest¹⁴. Maar we moeten erop wijzen dat het effect van politieke competentie op het stemmen niet eenduidig is. Met een beter begrip van het politieke spel kunnen sommige kiezers ook ontgoocheld raken en minder regelmatig gaan stemmen.

13 <https://tweedekamer2021.kieskompas.nl/nl/>
<https://fpe2017.boussolelectorale.com/>
<https://boussolelectorale.com/>
<https://ad.kieskompas.nl/nl/>
<https://eu.kieskompas.nl/nl/#/>

14 <https://www.educatievestemtest.be/#/>

2.3 Een nabijheidsdemocratie behouden

Naast politieke socialisatie is de tweede belangrijke determinant van niet-stemmen die eerder in dit rapport is genoemd, de groeiende kloof tussen de kiezers en het politieke systeem. Een deel van de niet-stemmers meent dat ze ver afstaan van de verkozenen en door hen slecht vertegenwoordigd worden. Dit wekt politiek wantrouwen en houdt hen weg van de stembus.

Het verlies van vertrouwen van veel kiezers in hun verkozen vertegenwoordigers en in het politieke systeem aanpakken, is moeilijk en tijdrovend. Uit verschillende studies blijkt echter dat het mogelijk is om verkozenen en burgers dichter bij elkaar te brengen. Het blijkt dat frequenter en directer contact met kandidaten en verkozenen de bereidheid om op de verkiezingsdag te gaan stemmen aanzienlijk verhoogt (Arceneaux 2007). Dit heeft veel partijen ertoe gebracht om in de aanloop naar verkiezingen opnieuw veel te investeren in acties op het terrein. Een rechtstreekse band opbouwen lijkt veel beter te werken dan alleen gebruik te maken van traditionele of sociale media. Dit

is dus een mogelijke oplossing voor het niet-stemmen die politici rechtstreeks in handen hebben. Het is ook mogelijk om dergelijke frequentere contacten tussen kiezers en verkozenen aan te moedigen door institutionele hervormingen. Uit onderzoek blijkt bijvoorbeeld dat in kleinere gemeenten kiezers beter contact houden met hun verkozen vertegenwoordigers dan in grotere gemeenten. Fusies van gemeenten kunnen derhalve leiden tot een verzwakking van deze band en een toename van het electorale absentisme. Dit is waargenomen in Oostenrijk door Heinisch en collega's (2018) en in Nederland door Van Houwelingen (2017).

2.4 Transparantie op institutioneel niveau garanderen

In dezelfde logica van het bestrijden van politiek cynisme tonen verschillende studies aan dat meer transparantie over de beslissingen van verkozenen gunstige effecten heeft op de opkomst bij verkiezingen (Benito en Bastida 2009, Sundström en Stockermer 2015).

Kiezers begrijpen beter waarom ze stemmen. En er is minder gevaar voor het ontstaan van politiek wantrouwen door de vrees voor onwettig of onethisch gedrag van sommige verkozenen.

2. Inspelen op de langetermijndeterminanten van de kiezersopkomst

2.5 Bevorderen dat meer vrouwen en vertegenwoordigers van minderheden worden verkozen

Een laatstemanier om het politieke cynisme tegengaan, is te zorgen voor een betere vertegenwoordiging van minderheidsgroepen.

Dit gebeurde al door middel van wetten die quota opleggen voor vrouwen (of mensen uit minderheidsgroepen) op lijsten en onder leden van de regering. Het effect van dergelijke wetten op het stemmen is positief, waardoor de opkomst op de verkiezingsdag toeneemt (De Paola, Scoppa en De Benedetto, 2014). We moeten er echter op wijzen dat dit effect op het stemmen sterk afhangt van de context van de verkiezingen en zeer moeilijk te isoleren is van de effecten van andere factoren die kiezers kunnen motiveren (of ontmoedigen) om deel te nemen (Wolf, 2011, Casas-Arce en Saiz, 2011).

Ongeacht de oplossing, het verslag maakt duidelijk dat de maatregelen die moeten worden genomen om de kiezers terug naar de stembureaus in België te brengen, niet beperkt mogen blijven tot technische hervormingen. De wortels van onthouding zijn divers, en de belangrijkste oorzaken zijn geworteld in diepgewortelde, langdurige processen. Het debat kan dus niet beperkt blijven tot een institutioneel debat, maar moet veel ruimer worden gevoerd, en de vraag stellen naar het burgerschap en de verhouding tussen kiezers, verkozenen en instellingen aan het begin van de 21e eeuw.

Conclusie

Zoals we in dit tweede deel van het verslag hebben gezien, zijn er verschillende oplossingen mogelijk om de daling van de opkomst in de hedendaagse democratieën, en in België in het bijzonder, af te remmen. De oplossingen die wij hebben geschetst, zijn opgenomen in de samenvattende tabel hieronder (zie samenvattende tabel over remedies voor dalende opkomst).

Zij verschillen in aard (sociologisch, institutioneel, politiek), maar ook in tijdshorizon en in de machtsniveaus die bevoegd zouden zijn om ze uit te voeren. De initiatieven die kunnen bijdragen tot het beteugelen van de onthouding kunnen in de eerste plaats maatregelen op korte termijn zijn, d.w.z. dat zij het voorwerp kunnen zijn van initiatieven van de politieke autoriteiten tijdens de lopende zittingsperiode. Dit is het geval bij hervormingen van de wijze van stemmen of van het kiesstelsel. Zoals we de afgelopen jaren hebben gezien, kunnen wijzigingen in de verkiezingsregels (deconcentratie van het effect van de top box, elektronisch stemmen, stemplicht, stemmen door niet-Belgische burgers) worden gewijzigd na enkele maanden of zelfs

een jaar parlementair werk. Dit is nog flexibeler wanneer het gaat om meer technische wijzigingen, zoals de procedures voor de inschrijving op kieslijsten of de openingsdagen van stembureaus.

Nog op kortere termijn moeten bepaalde maatregelen worden overwogen op specifieke momenten van de verkiezingskalender. Dit geldt met name voor voorlichtingscampagnes gericht op kiezers of hulpmiddelen bij het stemmen, maar ook voor campagnes die moeten worden gevoerd voor de registratie van niet-Belgische ingezetenen en van jongeren die bij de volgende Europese verkiezingen tussen 16 en 18 jaar oud zullen zijn.

Ten slotte passen sommige maatregelen beter in een mobilisatie- en actielogica op langere termijn. Dit geldt met name voor initiatieven ter versterking van de burgereducatie, maar ook voor initiatieven om de soms beschadigde banden tussen bepaalde kiezers en hun verkozen vertegenwoordigers te herstellen.

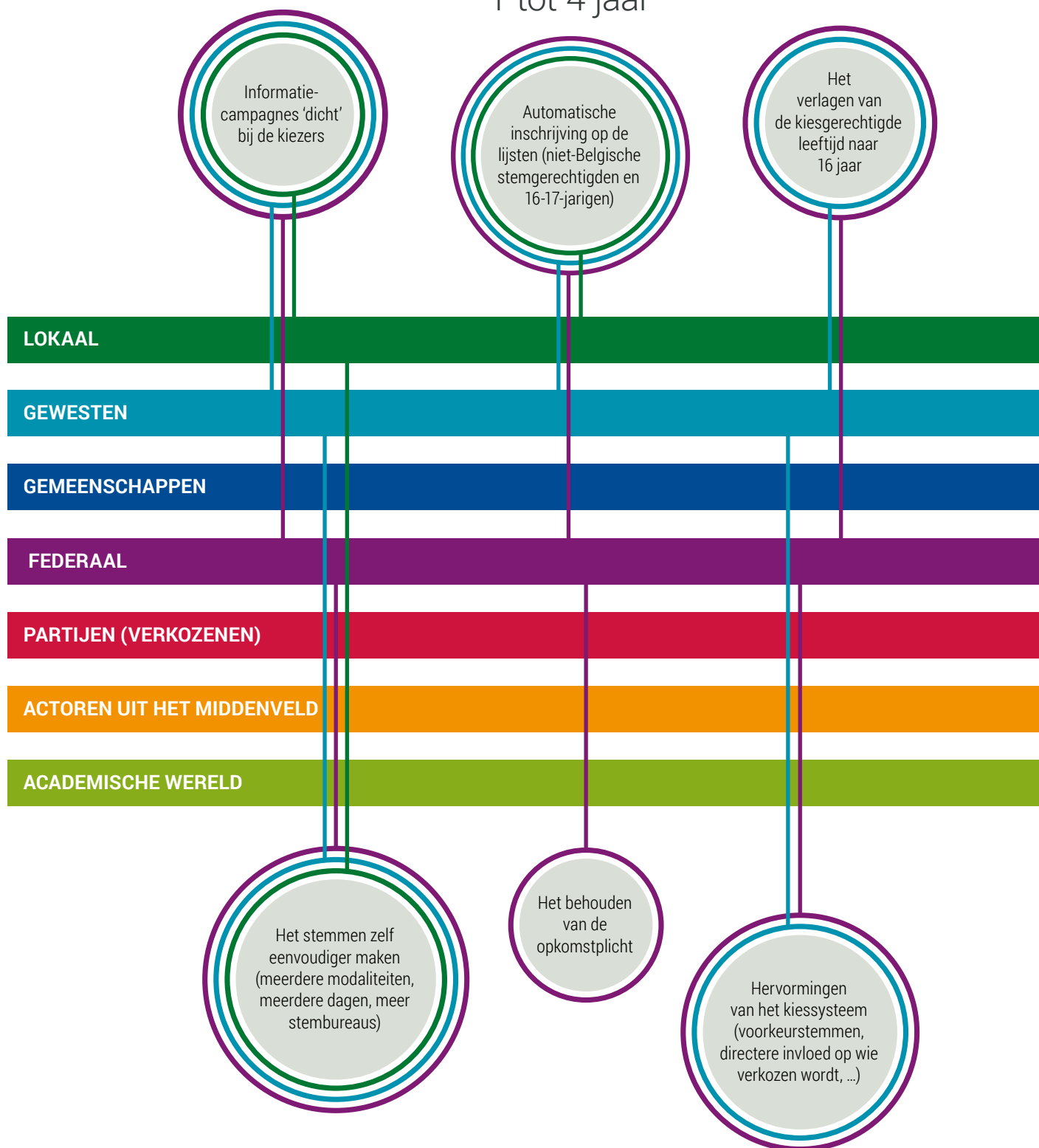
Afgezien van deze overwegingen in verband met de verschillende tijdshorizonten van de initiatieven ter betugeling van de onthouding van stemming, is een andere overweging het niveau van de macht die bevoegd is om deze ten uitvoer te leggen. Sommige daarvan vallen meer onder de verantwoordelijkheid van het federale parlement of de regionale assemblees. Dit is het geval bij hervormingen van de kieswetgeving. Andere, zoals burgerschapsvorming, vallen meer onder de verantwoordelijkheid van de gemeenschappen. Wat ten slotte de campagnes betreft om de kiezers te informeren over en bewust te maken van het belang van stemmen (en dus ook van het registreren van een stem), kunnen verschillende machtsniveaus een rol spelen. Gemeenten spelen in dit verband vaak een voortrekkersrol en kunnen ook samenwerken met actoren aan de basis van het maatschappelijk middenveld.

Uit deze verschillende overwegingen blijkt hoe rijk en gevarieerd de bezinning en de actie op het gebied van de verkiezingsdeelname moeten zijn. Het moet een zaak van lange adem zijn, maar zonder bepaalde initiatieven die snel kunnen worden genomen, uit te stellen tot morgen. En zij moet mobiliseren op alle machtsniveaus, en zelfs buiten de politieke en institutionele wereld.

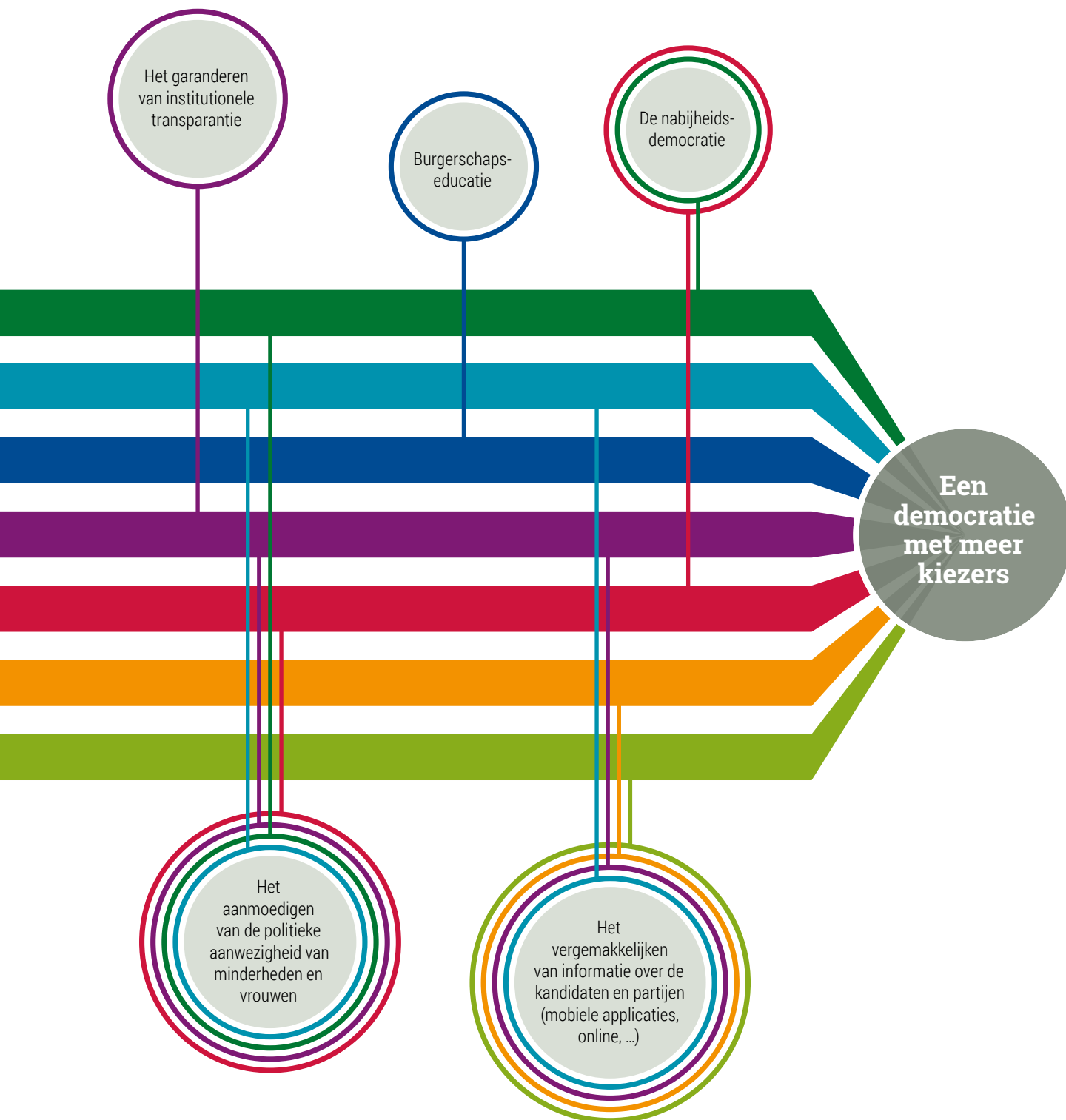
Ten slotte is het van belang erop te wijzen dat deze bezinning over de deelneming aan verkiezingen niet kan plaatsvinden zonder de aandacht te verruimen tot de politieke deelneming in ruime zin. Stemmen is slechts één van de actiemiddelen van de burgers. Er bestaan andere vormen van participatie die de democratie levend houden. Het project dat wordt uitgevoerd door itsme®, ULB (Cevipol) en VUB (POLI) wil de nodige aandacht besteden aan deze andere vormen van politieke participatie. Daartoe zullen de drie partners in de loop van 2022 een onderzoeksproject opstarten met als doel een gedetailleerd rapport op te stellen over de nieuwe fora van burgerparticipatie die zich ontwikkelen binnen het Belgische politieke systeem. Bijzondere aandacht zal worden besteed aan de ontwikkeling van instrumenten voor participatieve en overlegdemocratie van het gemeentelijke tot het federale niveau.

Synthesetabel : remedies tegen de dalende opkomst bij verkiezingen

REMEDIES OP DE KORTE TERMIJN 1 tot 4 jaar

REMEDIES OP DE LANGE TERMIJN 5 tot 10 jaar

Hoe stemmen vanop afstand burger en politiek dichterbij elkaar brengt

Deel 2 van dit rapport heeft duidelijk aangetoond dat electoraal absentisme een complexe problematiek is, waarvoor niet zomaar één oplossing voorhanden is. Desalniettemin is het vereenvoudigen van het stemproces, en meer specifiek het stemmen vanop afstand, wel degelijk een element dat meer stemhouders ertoe zou kunnen aanzetten alsnog hun stem uit te brengen. Het gaat hierbij over potentieel meer dan 500.000 stemgerechtigden uit verschillende doelgroepen, zoals weifelende kiezers, jongeren en senioren, maar ook niet-Belgische stemgerechtigden en Belgen in het buitenland. In dit deel wordt belicht hoe het stemgedrag gestimuleerd kan worden indien online technologieën in verschillende fasen van het verkiezingsproces (van de inschrijving tot de uiteindelijke stemming) zouden worden ingezet. Met de identiteitsapp itsme® bestaat er immers al een breedgedragen oplossing om stemmen technisch mogelijk te maken via de computer, tablet of met de smartphone.

In België moet de kiezer zich nog fysiek naar het stembureau begeven op een vooraf vastgelegde dag. Het is weliswaar mogelijk om vanop afstand een stem uit te brengen, maar dan enkel bij volmacht: hierbij duidt de kiezer iemand aan om in zijn of haar plaats naar het stembureau te gaan. Het gros van de kiezers moet op de verkiezingsdag zelf de rit naar het stemlokaal aantrekken en in de rij staan wachten alvorens te kunnen stemmen. In een samenleving waarin we steeds vaker online communiceren, telewerken, e-shoppen en thuisbankieren, lijkt dit wel een beeld uit vervlogen tijden. Gaan stemmen kost best wat tijd en moeite, en is voor sommigen omwille van logistieke redenen zelfs helemaal niet mogelijk. Deze vaststelling, gecombineerd met de tendensen eerder aangehaald in bovenstaand literatuuronderzoek, zorgt ervoor dat heel wat mensen niet komen opdagen aan de stembus.

België heeft nochtans, met de identiteitsapp itsme®, de sleutel in handen om e-voting mogelijk te maken en ook op Europees vlak opnieuw het voortouw te nemen. In de volgende paragraaf wordt aangehaald waarom itsme® hét middel bij uitstek is om online te stemmen vanop afstand. Vervolgens worden ook de belangrijkste doelgroepen belicht die het meest baat zouden hebben bij het 'telestemmen' via itsme®. Als afsluiter wordt zelfs iets verder gekeken, naar het inzetten van itsme® in de bredere context van burgerparticipatie. De app kan immers door het volledige kiespubliek gebruikt worden als stemmethode, zowel bij verkiezingen als bij bevestigingen via burgerparticipatie. En waarom ook niet? Vandaag de dag interageren Belgische burgers al via itsme® met de federale overheid en, dichterbij huis, hun stad of dorp. Elke gemeente motiveert haar burgers om digitaal te werken. Met de itsme®-app kunnen de Belgen hun stem laten horen dankzij enkele klikken, van thuis uit.

1. De rol van itsme®

Sinds 2017 is het mogelijk voor gebruikers van itsme® om zich met de app te identificeren, digitale transacties te bevestigen en een officiële handtekening te zetten via de smartphone. De identiteitsapp is gemakkelijk in gebruik, veilig en respecteert de privacy. itsme® is sinds januari 2018 door de overheid (BoSa) erkend als identiteitsmiddel van garantieniveau "hoog" en sinds december 2019 geldt dit ook op EU-niveau.

De app voor digitale identificatie heeft ondertussen de kaap van 5,5 miljoen actieve gebruikers overschreden. Op korte tijd is de app dus dé standaard in digitale identiteit geworden in ons land. Zowat 70% van de volwassen Belgische bevolking heeft al een itsme®-account aangemaakt. Ruim 150 commerciële bedrijven en duizenden overheidsinstellingen gebruiken itsme® als identificatiemiddel en meer dan 550 partners ondertekenen elektronisch met itsme®. Op Europees vlak is itsme® één van de weinige identiteitsapps die zo sterk ingeburgerd is bij de bevolking, en zowel door overheidsinstellingen als private bedrijven wordt ingezet. Omdat de Belg intussen zo vertrouwd is met itsme®, zou het de manier bij uitstek kunnen zijn om de kiesprocedure te vereenvoudigen en bijgevolg het niet-stemmen te verminderen. In de praktijk werden er zelfs al kleine stapjes gezet (zie punt 3: Politieke participatie in ruime zin).

De drie kernwaarden van itsme®, gebruiksvriendelijkheid, veiligheid en respect voor privacy, liggen mee aan de basis voor het succes van de app vandaag. En net die elementen kunnen ook het verschil maken voor het stemmen op afstand.

Bij e-voting is het van groot belang dat het systeem gebruiksvriendelijk ontworpen is, zodat burgers geen hindernissen ondervinden bij het uitbrengen van hun stem en dus ook bij toekomstige verkiezingen present tekenen. Dit mag in het geval van itsme® geen probleem zijn, want de identiteitsapp heeft altijd zeer sterk de nadruk gelegd op gebruiksgemak en interoperabiliteit. Waar de itsme®-gebruiker zich ook identificeert - bij zijn verzekeringsmaatschappij, zijn mutualiteit, zijn bank of zijn gemeente - de manier waarop hij zich kenbaar maakt, verloopt steeds op dezelfde wijze. itsme® werkt op basis van een onveranderde procedure, met steeds dezelfde appschermen en hetzelfde interactiepatroon, zodat de gebruiker perfect weet wat hij moet doen. Bovendien moet de app ook makkelijk toegankelijk zijn voor alle burgers, en dat heeft itsme® goed begrepen. De app is voor alle burgers gratis beschikbaar, waar en wanneer ze dat willen. Voor de meeste mensen is de smartphone een verlengstuk van zichzelf geworden, net zo belangrijk als hun portefeuille met identiteitskaart.

De itsme®-app heeft ook alle technische capaciteiten in huis om burgers veilig te laten stemmen. itsme® opereert enkel op het hoogst mogelijke veiligheidsniveau en functioneert uitsluitend door de unieke combinatie van drie elementen: de smartphone, de applicatie en de persoonlijke itsme®-code (of vingerafdruk). Deze drie elementen bewijzen zwart op wit dat u het bent: "It's me". Geen enkele actie wordt bekrachtigd zonder de uitdrukkelijke verificatie van de burger.

Ten laatste draagt itsme® het respect voor privacy zeer hoog in het vaandel, en ook dat is een cruciaal element bij stemmen op afstand. Het is begrijpelijk dat het anoniem karakter bij e-voting soms in twijfel

getrokken wordt. Maar even ter vergelijking: het bolletje dat de burger vandaag inkleurt op zijn of haar stembiljet (elektronisch of op papier) is anoniem en niet gelinkt aan de identiteit, ook al heeft de persoon in kwestie zijn of haar identiteitskaart overhandigd bij aankomst. Online stemmen kan net dezelfde anonimiteit garanderen. Door in te loggen met itsme® (of eID), wordt de identiteit van de stemgerechtigde wel gegarandeerd, maar zonder deze identiteit te linken aan de stem an sich. Het online kiesplatform, dat op geen enkele manier gelinkt is aan itsme®, registreert de stemkeuze op een volledig anonieme manier. Het extra voordeel van stemmen op afstand is dat de burger in alle discretie zijn stem kan uitbrengen, waar en wanneer hij dat wil.

2. Belangrijkste doelgroepen

Bij de laatste federale parlementsverkiezingen van 2019 kwam 11,6% van de Belgen niet opdagen in het stemlokaal. Een deel van deze omvangrijke groep van 900.000¹⁵ thuisblijvers zou mogelijks toch gaan stemmen indien de procedure eenvoudiger zou zijn.

Het gaat in de eerste plaats om de twijfelaars, de mensen die op de verkiezingsdag niet de moeite doen om zich naar het stemhokje te begeven. Zij laten hun deelname veeleer afhangen van de specifieke context van de verkiezing, bijvoorbeeld de mate waarin er concurrentie heerst tussen de partijen en kandidaten. Onderzoek wijst echter uit dat de impact van stemmen op afstand voor deze doelgroep relatief beperkt kan zijn. Dit geldt niet voor de andere doelgroepen onderstaand vermeld, die omwille van andere redenen geen geldige stem uitbrengen.

Uit het literatuuronderzoek blijkt immers dat er ook een groep **onvrijwillige niet-stemmers** is: mensen die wel wilden gaan stemmen, maar niet tot aan de stembus zijn geraakt. Dit omwille van gezondheids- of beroepsredenen, omdat ze ver van het stembureau wonen of omdat ze de organisatorische regels verkeerd hebben begrepen. Deze groep is erg gevoelig voor factoren die de complexiteit van het stemproces verhogen, zoals de verplaatsing naar het stemlokaal of het beperkte tijdslot waarin er gestemd kan worden. Door zich van thuis uit met de *itsme*®-app te identificeren, zouden zij veel makkelijker hun stem kunnen uitbrengen.

Ook voor de **niet-Belgische** stemgerechtigden kan stemmen of zich inschrijven op afstand het verschil maken. Deze groep heeft stemrecht voor de gemeenteraadsverkiezingen, maar moet zich wel op voorhand registreren. De gemiddelde participatiegraad ligt hierdoor erg laag, rond 20% voor onderdanen van EU-lidstaten en rond 15% voor onderdanen van niet-EU-landen (Nikolic, 2016). Een kiezersregistratie die niet automatisch verloopt, blijkt immers één van de belangrijkste factoren die mensen ontmoedigen om te gaan stemmen (Mann en Bryant, 2020). Veel buitenlandse ingezetenen ervaren de administratieve procedures als ingewikkeld en een app als *itsme*® zou heel wat obstakels kunnen wegnemen. Niet-Belgen die in ons land gevestigd zijn en over een eID-kaart met chip beschikken - en zo ook een rijksregisternummer hebben - kunnen een *itsme*®-account aanmaken (of hebben er reeds één) en kunnen zich heel makkelijk online inschrijven en een aanvraag indienen om te gaan stemmen.

15 Ces 900.000 sont les gens qui restent chez eux, qui ne se présentent pas au bureau de vote. Le vote à distance pourrait constituer une solution pour eux. Aux paragraphes suivants, nous précisons qui sont ces non-votants (donc pas les 500.000 personnes qui votent blanc) : électeurs indécis, Belges à l'étranger, jeunes,...

Via itsme® een stem uitbrengen kan voorts erg nuttig zijn voor **Belgische kiezers die in het buitenland wonen**. Zij ondervinden vandaag nog al te vaak praktische moeilijkheden bij de stemprocedure. Voor hen kan de nieuwste generatie eID-kaarten uitgerust met NFC-technologie een oplossing zijn. Het handtekencertificaat, dat nodig is bij het aanmaken van de itsme®-account, is immers dikwijls niet geactiveerd op hun eID, aangezien zij de eID thuis toegestuurd krijgen en het certificaat niet activeren via de ambassade of een gemeente in België. Bij het aanmaken van een itsme®-account met een NFC eID-kaart is het handtekencertificaat niet nodig. De procedure om een itsme®-account met NFC aan te maken moet door België nog gevalideerd worden, maar een versnelde uitrol van dit type eID-kaarten voor deze doelgroep zou een effectieve manier zijn om meer Belgen in het buitenland aan het stemmen te brengen.

Tot slot kan het gebruik van itsme® als kiesmiddel een mentaliteitsverandering teweeg brengen bij de **jongere kiezers**. Uit bovenstaande studie blijkt dat jongeren een moeilijker te bereiken groep zijn in verkiezingstijd. Zij voelen zich minder betrokken bij het verkiezingsproces en/of hebben nog niet de gewoonte aangenomen om te gaan stemmen. Nieuwe technologie zoals itsme® sluit naadloos aan bij hun dagelijkse manier van leven. E-voting maakt stemmen laagdrempelig en kan er voor zorgen dat meer jonge mensen de weg vinden naar het (virtuele) stemhokje.

Bij de volgende Europese verkiezingen zullen **jongeren vanaf 16 jaar** voor het eerst hun stem mogen uitbrengen in België, zoals recentelijk beslist door de federale regering. Niet toevallig onderzoekt itsme® momenteel hoe de toegang tot de identiteitsapp kan worden uitgebreid naar 16- en 17-jarigen. De minimumleeftijd van itsme® ligt nu nog op 18 jaar, maar in onze samenleving zijn ook jongere mensen online al zeer actief, bijvoorbeeld bij hun bank, in de context van hun studentenjob, of voor het ophalen van hun Covid-vaccinatiecertificaat. Door jongeren vanaf 16 jaar toegang te verlenen tot itsme®, leren ze van bij de start hoe ze veilig kunnen deelnemen aan de online maatschappij.

3. Politieke participatie in ruime zin

Pas in 2024 trekken de Belgen opnieuw naar de stembus, voor de federale, gewestelijke, lokale en Europese verkiezingen. Deelnemen aan het politieke leven gebeurt echter vaker dan om de vijf jaar bij verkiezingen. Denk maar aan burgerbevragingen of het ondertekenen van petitie's. E-democratie inschakelen op verschillende niveaus kan een eerste goede stap zijn om de betrokkenheid van burgers bij de politieke besluitvorming te vergroten, en sluit naadloos aan bij de lange termijn initiatieven aangehaald in deel 2 van dit rapport.

Een voorbeeld van een initiatief rond burgerbevraging is dat van de Gentse partij DUW.GENT, die zelf een smartphone-app lanceerde in 2018 om Gentenaars over belangrijke beslissingen te laten meestemmen. Deze app, CTZN.Online, maakte gebruik van itsme® om de deelnemers te identificeren waarna de app de juiste toegang gaf aan de burger naargelang zijn/haar lokale betrokkenheid. De deelnemers konden in CTZN.Online via hun smartphone hun mening geven over een bepaalde beslissing (bv. een lokaal circulatieplan). Het objectief van DUW.GENT was duidelijk de verhoging van de participatie van burgers aan het maatschappelijk debat.

Een ander goed voorbeeld is de verkiezing van de Vlaamse Jeugdraad in 2020. Deze besliste om alle kinderen en jong-volwassenen tussen 12 en 30 jaar, in Vlaanderen en Brussel, op afstand te laten stemmen voor de adviseurs voor de Vlaamse Jeugdraad. Ook nieuwe thema's konden aangebracht worden. Tot 2020 was online deelnemen aan het platform enkel mogelijk via de eID-kaart. In november 2020 werd itsme® toegevoegd als identificatiemethode. Het resultaat loog er niet om: de deelname was zowat een vijfvoud van de participatie aan de vorige verkiezingen! De kans is groot dat het aanbieden van itsme® hier drempelverlagend heeft gewerkt.

De voorbeelden van mogelijkheden tot burgerparticipatie zijn legio, en het belang ervan is niet te onderschatten. Voor Belgian Mobile ID, de onderneming achter itsme®, gaat het er vooral om te reflecteren over de mogelijke rol en impact van e-voting in de maatschappij. De identiteitsapp wil een constructieve bijdrage leveren aan de maatschappelijke uitdagingen die gepaard gaan met verkiezingen in het algemeen, en de band tussen burger en politiek in het bijzonder. Een beschouwing over verkiezingsdeelname is dan ook pas echt volledig als er ook aandacht is voor politieke participatie in bredere zin. Een stem uitbrengen vormt slechts één van de actiemiddelen van de burgers. Er bestaan ook andere vormen van burgerparticipatie die de democratie levend houden. Vandaar dat itsme® in de loop van 2022 een tweede onderzoeksproject zal opstarten, opnieuw in samenwerking met ULB (Cevipol) en VUB (POLI). Deze vervolgstudie heeft als doel een gedetailleerd rapport op te stellen over de nieuwe fora van burgerparticipatie die zich ontwikkelen binnen het Belgische politieke systeem. Nadien is het aan de politici om te beslissen welke wegen kunnen leiden naar meer politieke participatie in ons land.

Toenemende onthouding bij de stembusgang is een reële problematiek, die nader moet bekeken worden, willen we de oorzaken hiervan en de mogelijke oplossingen om deze trend om te buigen, doorgronden. Dit rapport rijkt een waaier van oplossingen aan, op korte en op lange termijn, die niet los van elkaar kunnen gezien worden.

Eén van deze oplossingen is het vereenvoudigen van het stemproces, een actiepunt waarop snel vooruitgang kan worden geboekt, met reële impact in de huidige legislatuur. Enkele honderdduizenden stemgerechtigden zouden op die manier kunnen overhaald worden om toch hun stem uit te brengen, via een paar klikken op een mobiele telefoon, computer of tablet, op een 100% anonieme, veilige en gebruiksvriendelijke manier. itsme® is vandaag reeds in staat om deze nood in te vullen en zo een bijkomende maatschappelijke bijdrage te leveren, door burger en politici dichterbij elkaar te brengen.

Ook in ruimere zin kan e-voting via itsme® de burgerparticipatie een boost geven. Politieke betrokkenheid gaat over meer dan de stembusgang alleen. E-democratie inschakelen op verschillende niveaus kan een eerste belangrijke stap zijn om de 'koudwatervrees' weg te nemen, de drempel naar e-voting te verlagen en de burgerplicht opnieuw aan te wakkeren.

Ondanks alle inspanningen zal het nooit helemaal mogelijk zijn een kiesopkomst van 100% te bereiken. Er zullen altijd mensen zijn die erg ver van de politiek af staan en er bewust voor kiezen om... niet te kiezen. Maar tegenover elke stemonthouder staan meerdere burgers die wél willen bijdragen aan de politieke besluitvorming. Zij hebben een duwtje in de rug nodig, door het wegnemen van logistieke belemmeringen (afstand, vervoer, enz.) en door een inclusief beleid (vereenvoudiging van de administratieve procedures, enz.). Stemmen op afstand via itsme® kan net dat extra duwtje geven: voortaan zijn praktische aspecten geen probleem meer, want stemmen via itsme® doet u gewoon van thuis uit!

Bibliografie

- Abramowitz, A., et McCoy, J. (2019). United States: Racial resentment, negative partisanship, and polarization in Trump's America. *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*, 681(1), 137-156. <http://dx.doi.org/10.1177/0002716218811309>
- Ackaert, J., De Winter, L., Aish, A. M., et Frogner, A. P. (1992). L'abstentionnisme électoral et vote blanc et nul en Belgique. *Res Publica*, 34(2), 209-226.
- Amjahad, A. (2011) Des abstentionnismes? Révélations typologiques. Dans A. Amjahad, J-M. De Waele et M. Hastings (dirs), *Le vote obligatoire* (p. 35-50).Economica
- Allers, M. A., et Kooreman, P. (2009). More evidence of the effects of voting technology on election outcomes. *Public Choice*, 139(1), 159-170. <http://dx.doi.org/10.1007/s11127-008-9386-7>
- Alvarez, R. M., Hall, T. E., et Trechsel, A. H. (2009). Internet voting in comparative perspective: the case of Estonia. *PS: Political Science et Politics*, 42(3), 497-505. <http://dx.doi.org/10.1017/S1049096509090787>
- Alvarez, R. M., Levin, I., Pomares, J., et Leiras, M. (2013). Voting made safe and easy: The impact of e-voting on citizen perceptions. *Political Science Research and Methods*, 1(1), 117-137. <http://dx.doi.org/10.1017/psrm.2013.2>
- Andeweg, R., et Farrell, D. M. (2017). Legitimacy decline and party decline. Dans van Ham, C., Thomassen, J., Aarts, K., et Andeweg, R. (éds) *Myth and Reality of the Legitimacy Crisis: Explaining Trends and Cross-National Differences in Established Democracies* (p.76-94). Oxford University Press. <http://dx.doi.org/10.1093/oso/9780198793717.003.0005>
- André, A., Depauw, S., Shugart, M. S., et Chytilek, R. (2017). Party nomination strategies in flexible-list systems: Do preference votes matter?. *Party Politics*, 23(5), 589-600. <http://dx.doi.org/10.1177/1354068815610974>
- Arceneaux, K. (2007). I'm asking for your support: The effects of personally delivered campaign messages on voting decisions and opinion formation. *Quarterly Journal of Political Science*, 2(1), 43-65. <http://dx.doi.org/10.1561/100.00006003>
- Arel-Bundock, V., Blais, A., et Dassonneville, R. (2019). Do voters benchmark economic performance?. *British Journal of Political Science*, 1-13. <http://dx.doi.org/10.1017/S0007123418000236>
- Barnes, T. D., et Rangel, G. (2018). Subnational patterns of participation: Compulsory voting and the conditional impact of institutional design. *Political Research Quarterly*, 71(4), 826-841. <http://dx.doi.org/10.1177/1065912918763746>
- Benito, B., et Bastida, F. (2009). Budget transparency, fiscal performance, and political turnout: An international approach. *Public Administration Review*, 69(3), 403-417. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1540-6210.2009.01988.x>
- Bergan, D. E. (2011). Can online videos increase turnout? A field experiment testing the effect of peer-created online videos on youth turnout. *Journal of Political Marketing*, 10(1-2), 80-87. <http://dx.doi.org/10.1080/15377857.2011.540195>
- Berinsky, A. J., Burns, N., et Traugott, M. W. (2001). Who votes by mail?: A dynamic model of the individual-level consequences of voting-by-mail systems. *Public Opinion Quarterly*, 65(2), 178-197. <http://dx.doi.org/10.1086/322196>
- Bhatti, Y., et Hansen, K. M. (2012). Retiring from voting: Turnout among senior voters. *Journal of Elections, Public Opinion et Parties*, 22(4), 479-500. <http://dx.doi.org/10.1080/17457289.2012.720577>
- Biard, B., Blaise, P., Faniel, J., Istasse, C., et Sägesser, C. (2019). Les résultats des élections fédérales et européennes du 26 mai 2019. *Courrier hebdomadaire du CRISP*, 28, 5-148. <http://dx.doi.org/10.3917/cris.2433.0005>
- Billiet, J. (2001). Opkomstplicht of vrijheid om al of niet te gaan stemmen. *ISPO Bulletin*, 44.
- Blais, A., et Dobrzynska, A. (1998). Turnout in electoral democracies. *European journal of political research*, 33(2), 239-261. <http://dx.doi.org/10.1111/1475-6765.00382>
- Blais, A. (2000). *To vote or not to vote?: The merits and limits of rational choice theory*. University of Pittsburgh Press
- Blais, A. (2006). What affects voter turnout?. *Annu. Rev. Polit. Sci.*, 9, 111-125. <http://dx.doi.org/10.1146/annurev.polisci.9.070204.105121>
- Blais, A., et Lago, I. (2009). A general measure of district competitiveness. *Electoral Studies*, 28(1), 94-100. <http://dx.doi.org/10.1016/j.electstud.2008.07.007>
- Blais, A., et Kostelka, F. (2015). The decision to vote or abstain in the 2014 European elections. *European Journal of Social Sciences*, 53 (1), 79-94. <http://dx.doi.org/10.4000/ress.2993>
- Blais, A., et Achen, C. H. (2019). Civic duty and voter turnout. *Political Behavior*, 41(2), 473-497. <http://dx.doi.org/10.1007/s11109-018-9459-3>
- Blais, A., et Daoust, J. F. (2020). *The motivation to vote: Explaining electoral participation*. UBC Press, Vancouver
- Blaise, P. (2016). Le vote des Belges de l'étranger. *Courrier hebdomadaire du CRISP*, 25, 5-64. <http://dx.doi.org/10.3917/cris.2310.0005>
- Blondel, J., Sinnott, R., et Svensson, P. (1997). Representation and voter participation. *European Journal of Political Research*, 32(2), 243-272. <http://dx.doi.org/10.1111/1475-6765.00341>
- Bouhon, F. (2018) Le vote obligatoire en Belgique: une expérience de 125 ans (1893-2018), Rapport rédigé en vue de la Deuxième Conférence internationale de l'Union Arabe de l'Ordre administratif en collaboration avec la Commission de Venise, 8 et 9 octobre 2018, <https://orbi.uliege.be/bitstream/2268/228484/3/BOUHON%20%282018%29%20-%20Le%20vote%20obligatoire%20en%20Belgique.%20Une%20exp%C3%A9rience%20de%20125%20ans.pdf>
- Braconnier, C., et Dormagen, J. Y. (2007). *La démocratie de l'abstention*. Gallimard.
- Braconnier, C., Dormagen, J. Y. et de Castro Rocha, D. (2013). Quand les milieux populaires se rendent aux urnes. *Revue française de science politique*, 63(3), 487-518. <http://dx.doi.org/10.3917/rfsp.633.0487>
- Braconnier, C., Dormagen, J. Y., Gabalda, G. et Niel, X. (2016). Sociologie de la mal-inscription et de ses conséquences sur la participation électorale. *Revue française de sociologie*, 57(1), 17-44. <http://dx.doi.org/10.3917/rfs.571.0017>
- Braconnier, C., Coulmont, B., et Dormagen, J. Y. (2017). Toujours pas de chrysanthèmes pour les variables lourdes de la participation électorale. *Revue française de science politique*, 67(6), 1023-1040. <http://dx.doi.org/10.3917/rfsp.676.1023>
- Brechon, P. (2009). *La France aux urnes. Soixante ans d'histoire électorale*. La Documentation Française.
- Bühlmann, M., et Schädel, L. (2012). Representation matters: The impact of descriptive women's representation on the political involvement of women. *Representation*, 48(1), 101-114. <http://dx.doi.org/10.1080/00344893.2012.653246>

- Cancela, J., et Geys, B. (2016). Explaining voter turnout: A meta-analysis of national and subnational elections. *Electoral Studies*, 42, 264-275. <http://dx.doi.org/10.1016/j.electstud.2016.03.005>
- Card, D. e Moretti, E. (2007). Does Voting Technology Affect Election Outcomes? Touch-Screen Voting and the 2004 Presidential Election. *Review of Economics and Statistics*, 89, 660-73.
- Carreras, M. (2018). Why no gender gap in electoral participation? A civic duty explanation. *Electoral Studies*, 52, 36-45. <http://dx.doi.org/10.1016/j.electstud.2018.01.007>
- Casas-Arce, P. et Saiz, A. (2011). *Women and power: unwilling, ineffective, or held back?*. IZA Discussion Paper No. 5645. Disponible dans le site https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1812530
- Celis, K., et Erzeel, S. (2020). Gender Equality. Dans R. Rohrschneider, et J. Thomassen (Eds.), *The Oxford Handbook of Political Representation in Liberal Democracies* (p. 192-210). Oxford: Oxford University Press.
- Coffé, H., et Bolzendahl, C. (2010). Same game, different rules? Gender differences in political participation. *Sex roles*, 62(5), 318-333. <http://dx.doi.org/10.1007/s11199-009-9729-y>
- Coffé, H., et Lago, I. (2020). Explaining Gender Differences in Turnout Using Panel Data Across Elections. *Social Science Quarterly*, 101(2), 940-959. <http://dx.doi.org/10.1111/ssqu.12759>
- Condon, M., et Holleque, M. (2013). Entering politics: general self-efficacy and voting behavior among young people. *Political Psychology*, 34(2), 167-181. <http://dx.doi.org/10.1111/pops.12019>
- Conrad, F.G., Bederson, B.B., Lewis, B., Peytcheva, E., Traugott, M.W., Hanmer, M.J., Herrmson, P.S. et Niemi R.G. (2009). Electronic voting eliminates hanging chads but introduces new usability challenges. *International Journal of Human-Computer Studies*, 67(1), 111-124.
- Coulmont, B., Charpentier, A., et Gombin, J. (2014). Un homme, deux voix. Le vote par procuration. La vie des idées <http://www.laviedesidees.fr/Un-homme-deux-voix-le-vote-par.html>
- Coulmont, B. (2017). Par procuration mais pas par défaut: des électeurs doublement mobilisés. La Note (36) <https://halshs.archives-ouvertes.fr/halshs-01520372/document>
- Dandoy, R., Delwit, P. et Pilet J-B (2007) Le vote obligatoire. Dans Frogner, A-P., De Winter L. et Baudewyns, P. (Eds.), *Elections: le reflux? Comportements et attitudes lors des élections en Belgique* (p. 95-126) De Boeck.
- Dandoy, R. (2014). The impact of e-voting on turnout: Insights from the Belgian case. First International Conference on eDemocracy & eGovernment. Institute of Electrical and Electronics Engineers. <http://dx.doi.org/10.1109/ICEDEG.2014.6819940>
- Dalton, R. J. (2008). The quantity and the quality of party systems: Party system polarization, its measurement, and its consequences. *Comparative Political Studies*, 41(7), 899-920. <http://dx.doi.org/10.1177/0010414008315860>
- Dassonneville, R., Claes, E. et Lewis-Beck, M. S. (2016). Punishing local incumbents for the local economy: economic voting in the 2012 Belgian municipal elections. *Italian Political Science Review*, 46(1), 3-22. <http://dx.doi.org/10.1017/ipo.2015.26>
- Dassonneville, R., et Kostelka, F. (2021). The cultural sources of the gender gap in voter turnout. *British Journal of Political Science*, 51(3), 1040-1061. <http://dx.doi.org/10.1017/S0007123419000644>
- Debnath, S., Kapoor, M. et Ravi, S. (2017). The Impact of Electronic Voting Machines on Electoral Frauds, *Democracy, and Development*. Retrieved from <https://ssrn.com/abstract=3041197>
- Dejaeghere, Y. et Vanhoutte, B. (2016). Virtuous villages and sinful cities? A spatial analysis into the effects of community characteristics on turnout and blank/invalid voting in local elections in Belgium 2006-2012. *Acta Politica*, 51(1), 80-101. <http://dx.doi.org/10.1057/ap.2014.38>
- Dejaeghere, Y., Russo, L. et Nikolic, L. (2016). Political habits learned in home country are determinants of EU expats' registration in European elections. *Democratic Audit UK*.
- Delwit, P. (2013). The end of voters in Europe? Electoral turnout in Europe since WWII. *Open Journal of Political Science*, 3(01), 44. <http://dx.doi.org/10.4236/ojps.2013.31007>
- Denny, K., et Doyle, O. (2009). Does voting history matter? Analysing persistence in turnout. *American journal of political science*, 53(1), 17-35. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1540-5907.2008.00355.x>
- De Paola, M., Scoppa, V., et De Benedetto, M. A. (2014). The impact of gender quotas on electoral participation: evidence from Italian municipalities. *European Journal of Political Economy*, 35, 141-157. <http://dx.doi.org/10.1016/j.ejpoleco.2014.06.001>
- Desai, Z. & Lee A. (2019). Technology and protest: the political effects of electronic voting in India, *Political Science Research and Methods* (published online).
- De Vries, C. E., Hakhverdian, A., et Lancee, B. (2013). The dynamics of voters' left/right identification: The role of economic and cultural attitudes. *Political Science Research and Methods*, 1(2), 223-238. <http://dx.doi.org/10.1017/psrm.2013.4>
- Diamond, L., et Morlino, L. (2004). The quality of democracy: An overview. *Journal of democracy*, 15(4), 20-31. doi:10.1353/jod.2004.0060
- Dumont, P., et Kies, R. (2015). Les Systèmes d'Aide au Vote «orientés candidats»: État des lieux et potentiels pour la recherche. *Revue internationale de politique comparée*, 22(2), 297-318. <http://dx.doi.org/10.3917/ripc.222.0297>
- Fieldhouse, E. et Cutts, D. (2008). Diversity, density and turnout: The effect of neighborhood ethno-religious composition on voter turnout in Britain. *Political Geography*, 27(5), 530-548. <http://dx.doi.org/10.1016/j.polgeo.2008.04.002>
- Fieldhouse, E., Cutts, D., Widdop, P., et John, P. (2013). Do impersonal mobilisation methods work? Evidence from a nationwide Get-Out-the-Vote experiment in England. *Electoral Studies*, 32(1), 113-123. <http://dx.doi.org/10.1016/j.electstud.2012.09.003>
- Fitzgerald, M. (2003). Easier voting methods boost youth turnout. CIRCLE Working Paper 1. Disponible dans le site <https://people.brandeis.edu/~teuber/WP01Fitzgerald.pdf>
- Fivaz, J., et Nadig, G. (2010). Impact of voting advice applications (VAAs) on voter turnout and their potential use for civic education. *Policy & Internet*, 2(4), 167-200. <http://dx.doi.org/10.2202/1944-2866.1025>
- Fornos, C. A., Power, T. J., et Garand, J. C. (2004). Explaining voter turnout in Latin America, 1980 to 2000. *Comparative political studies*, 37(8), 909-940. <http://dx.doi.org/10.1177/0010414004267981>
- Fowler, A. (2020). Promises and perils of mobile voting. *Election Law Journal: Rules, Politics, and Policy*, 19(3), 418-431. <https://doi.org/10.1089/elj.2019.0589>

Bibliografie

- Frisina, L., Herron, M., Honaker, J. et Lewis, J.B. (2008). Ballot formats, touchscreens, and undervotes: a study of the 2006 midterm elections in Florida. *Election Law Journal*, 7(1), 25–47.
- Fujiwara, T. (2015). Voting Technology, Political Responsiveness, and Infant Health: Evidence from Brazil. *Econometrica*, 83(2), 423–464.
- Galais, C. (2018). How to make dutiful citizens and influence turnout: The effects of family and school dynamics on the duty to vote. *Canadian Journal of Political Science*, 51(3), 599–617. <http://dx.doi.org/10.1017/S0008423918000021>
- Gallego, A. (2009). Where else does turnout decline come from? Education, age, generation and period effects in three European countries. *Scandinavian Political Studies*, 32(1), 23–44. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1467-9477.2008.00212.x>
- Gallego, A. (2010). Understanding unequal turnout: Education and voting in comparative perspective. *Electoral Studies*, 29(2), 239–248. <http://dx.doi.org/10.1016/j.electstud.2009.11.002>
- Garnett, H. A. (2019). Early Voting: Comparing Canada, Finland, Germany, and Switzerland. *Election Law Journal: Rules, Politics, and Policy*, 18(2), 116–131. <http://dx.doi.org/10.1089/elj.2018.0489>
- Gemenis, K., et Rosema, M. (2014). Voting advice applications and electoral turnout. *Electoral studies*, 36, 281–289. <http://dx.doi.org/10.1016/j.electstud.2014.06.010>
- Gerber, A. S., et Green, D. P. (2000). The effects of canvassing, telephone calls, and direct mail on voter turnout: A field experiment. *American political science review*, 94(3), 653–663. <http://dx.doi.org/10.2307/2585837>
- Germann, M., et Serdült, U. (2017). Internet voting and turnout: Evidence from Switzerland. *Electoral Studies*, 47, 1–12. <http://dx.doi.org/10.1016/j.electstud.2017.03.001>
- Germann, M., et Gemenis, K. (2019). Getting out the vote with Voting Advice Applications. *Political Communication*, 36(1), 149–170. <http://dx.doi.org/10.1080/10584609.2018.1526237>
- Germann, M. (2021). Internet voting increases expatriate voter turnout. *Government Information Quarterly*, 38(2). <https://doi.org/10.1016/j.giq.2020.101560>
- Geys, B., et Heyndels, B. (2006). Disentangling the effects of political fragmentation on voter turnout: the Flemish municipal elections. *Economics & Politics*, 18(3), 367–387. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1468-0343.2006.00174.x>
- Geys, B. (2006). Explaining voter turnout: A review of aggregate-level research. *Electoral studies*, 25(4), 637–663. <https://doi.org/10.1016/j.electstud.2005.09.002>
- Giammo, J. D., et Brox, B. J. (2010). Reducing the costs of participation: Are states getting a return on early voting?. *Political Research Quarterly*, 63(2), 295–303. <http://dx.doi.org/10.1177/1065912908327605>
- Gidengil, E., Wass, H. et Valaste, M. (2016). Political socialization and voting: The parent–child link in turnout. *Political Research Quarterly*, 69(2), 373–383. <http://dx.doi.org/10.1177/1065912916640900>
- Giersch, J., et Dong, C. (2018). Required civics courses, civics exams, and voter turnout. *The Social Science Journal*, 55(2), 160–170. <http://dx.doi.org/10.1016/j.soscij.2017.09.002>
- Goerres, A. (2007). Why are older people more likely to vote? The impact of ageing on electoral turnout in Europe. *The British Journal of Politics and International Relations*, 9(1), 90–121. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1467-856x.2006.00243.x>
- Górecki, M. A. (2013). Election Closeness, Habit Formation and Voter Turnout: Evidence from Sixteen Swedish Elections. *Political Studies*, 61, 234–248. <http://dx.doi.org/10.1111/1467-9248.12017>
- Griffin, J. D., et Newman, B. (2005). Are voters better represented?. *The Journal of Politics*, 67(4), 1206–1227. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1468-2508.2005.00357.x>
- Gronke, P., Galanes-Rosenbaum, E., et Miller, P. A. (2007). Early voting and turnout. PS: *Political Science & Politics*, 40(4), 639–645. <http://dx.doi.org/10.1017/S1049096507071028>
- Gronke, P., et Miller, P. (2012). Voting by mail and turnout in Oregon: Revisiting Southwell and Burchett. *American Politics Research*, 40(6), 976–997. <http://dx.doi.org/10.1177/1532673X12457809>
- Grönlund, K., et Setälä, M. (2007). Political trust, satisfaction and voter turnout. *Comparative European Politics*, 5(4), 400–422. <http://dx.doi.org/10.1057/palgrave.cep.6110113>
- Hayes, M., et Hibbing, M. V. (2017). The symbolic benefits of descriptive and substantive representation. *Political Behavior*, 39(1), 31–50. <http://dx.doi.org/10.1007/s11109-016-9345-9>
- Heinisch, R., Lehner, T., Mühlböck, A., et Schimpf, C. H. (2018). How do municipal amalgamations affect turnout in local elections? Insights from the 2015 municipal reform in the Austrian state of Styria. *Local Government Studies*, 44(4), 465–491. <http://dx.doi.org/10.1080/03003930.2018.1465935>
- Herrnson, P.S., Niemi, R.G., Hanmer, M.J., Bederson B.B., Conrad F.G. et Traugott M.W. (2008). *Voting Technology. The Not-So-Simple Act of Casting a Ballot*. Washington D.C.: Brookings Institution Press.
- Hix, S., et Hagemann, S. (2009). Could changing the electoral rules fix European Parliament elections?. *Politique européenne*, (2), 37–52. <http://dx.doi.org/10.3917/poeu.028.0037>
- Hodler, R., Luechinger, S., et Stutzer, A. (2015). The effects of voting costs on the democratic process and public finances. *American Economic Journal: Economic Policy*, 7(1), 141–71. <http://dx.doi.org/10.1257/pol.20120383>
- Hooghe, M., Marien, S., et Pauwels, T. (2011). Where do distrusting voters turn if there is no viable exit or voice option? The impact of political trust on electoral behaviour in the Belgian regional elections of June 2009. *Government and opposition*, 46(2), 245–273. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1477-7053.2010.01338.x>
- Hooghe, M., et Van Haute, E. (2014). Politiek vertrouwen in Vlaanderen en Wallonië. *Samenleving en Politiek*, 21(7), 17–26.
- Hughes, M. M., et Dubrow, J. K. (2018). Intersectionality and women's political empowerment worldwide. Dans Alexander, A., Bolzendahl, C. et Jalalzai, F. (Eds) *Measuring women's political empowerment across the globe* (p.77–96) Palgrave Macmillan, Cham.
- Huntington, S. P. (1991). *The third wave: Democratization in the late twentieth century*. University of Oklahoma press.
- Irwin, G. (1974). Compulsory voting legislation: impact on voter turnout in the Netherlands. *Comparative Political Studies*, 7(3), 292–315. <http://dx.doi.org/10.1177/001041407400700302>
- Jackson, R. A. (1995). Clarifying the relationship between education and turnout. *American Politics Quarterly*, 23(3), 279–299. <http://dx.doi.org/10.1177/1532673X9502300302>
- Katz, G. & Levin, I. (2018). A general model of abstention under compulsory voting. *Political Science Research and Methods*, 6, 489–508.

- Kelbel, C., et Willocq, S. (2015). Des ordres ou désordre? Comportements électoraux lors des scrutins fédéral, régional et européen du 25 mai 2014 en Belgique. Papier présenté lors du Congrès de l'Association Française de la Science Politique en 2015, disponible en ligne: <http://www.afsp.info/archives/congres/congres2015/st/st2/st2kelbeletwillocq.pdf>
- Kimball, D.C., Owens, C.T. et McAndrew Keeney, K. (2004). Unrecorded Votes and Political Representation. In R.P. Watson (Ed.). *Counting the Votes: Lessons from the 2000 Presidential Election in Florida*, Gainesville: University Press of Florida.
- Kostelka, F., et Scott, C. (2016). Rapport sur l'Enquête nationale auprès des jeunes: Analyse de la participation politique et civique de sous-groupes de jeunes Canadiens. <https://www.elections.ca/res/rec/part/yth/yp/cpcy/FKCS-final-f.pdf>
- Kostelka, F., et Blais, A. (2018). The chicken and egg question: satisfaction with democracy and voter turnout. *PS: Political Science & Politics*, 51(2), 370-376. <http://dx.doi.org/10.1017/S1049096517002050>
- Kostelka, F., et Blais, A. (2021). The Generational and Institutional Sources of the Global Decline in Voter Turnout. *World Politics*. <http://repository.essex.ac.uk/30555/>
- Kotler-Berkowitz, L. A. (2001). Religion and voting behaviour in Great Britain: A reassessment. *British Journal of Political Science*, 31(3), 523-554. <http://dx.doi.org/10.1017/S0007123401000205>
- Lachat, R. (2008). The impact of party polarization on ideological voting. *Electoral Studies*, 27(4), 687-698. <http://dx.doi.org/10.1016/j.electstud.2008.06.002>
- Lachat, R. (2011). Electoral competitiveness and issue voting. *Political Behavior*, 33(4), 645-663. <http://dx.doi.org/10.1007/s11109-010-9151-8>
- Ladner, A., et Milner, H. (1999). Do voters turn out more under proportional than majoritarian systems? The evidence from Swiss communal elections. *Electoral studies*, 18(2), 235-250. [http://dx.doi.org/10.1016/S0261-3794\(98\)00052-3](http://dx.doi.org/10.1016/S0261-3794(98)00052-3)
- Ladner, A., et Pianzola, J. (2010). Do voting advice applications have an effect on electoral participation and voter turnout? Evidence from the 2007 Swiss Federal Elections. Dans Tambouris, E., Macintosh, A. et Glassey, O. (éds) *Electronic Participation* (p. 211-224) Springer.
- Lardeux, L., et Tiberj, V. (2021). La démocratie à l'épreuve de la jeunesse. Une (ré) génération politique?. INJEP analyses et synthèses, 46.
- Lefevère, J., et Van Aelst, P. (2014). First-order, second-order or third-rate? A comparison of turnout in European, local and national elections in the Netherlands. *Electoral Studies*, 35, 159-170. <http://dx.doi.org/10.1016/j.electstud.2014.06.005>
- Lefkofridi, Z., Giger, N., et Gallego, A. (2014). Electoral participation in pursuit of policy representation: ideological congruence and voter turnout. *Journal of Elections, Public Opinion and Parties*, 24(3), 291-311. <http://dx.doi.org/10.1080/17457289.2013.846347>
- Lijphart, A. (1997). Unequal participation: Democracy's unresolved dilemma presidential address, American Political Science Association, 1996. *American political science review*, 91(1), 1-14. <https://doi.org/10.2307/2952255>
- Luechinger, S., Rosinger, M., et Stutzer, A. (2007). The impact of postal voting on participation: Evidence for Switzerland. *Swiss Political Science Review*, 13(2), 167-202. <http://dx.doi.org/10.1002/j.1662-6370.2007.tb00075.x>
- Lutz, G. et Marsh, M. (2007). Introduction: Consequences of low turnout. *Electoral Studies*, 26(3), 539-547. <http://dx.doi.org/10.1016/j.electstud.2006.10.001>
- Mann, C. B., et Bryant, L. A. (2020). If you ask, they will come (to register and vote): Field experiments with state election agencies on encouraging voter registration. *Electoral Studies*, 63. <http://dx.doi.org/10.1016/j.electstud.2019.02.012>
- Manning, N., et Edwards, K. (2014). Does civic education for young people increase political participation? A systematic review. *Educational Review*, 66(1), 22-45. <http://dx.doi.org/10.1080/00131911.2013.763767>
- Mansbridge, J. (1999). Should blacks represent blacks and women represent women? A contingent "yes". *The Journal of politics*, 61(3), 628-657. <http://dx.doi.org/10.2307/2647821>
- Marien, S., Hooghe, M., et Quintelier, E. (2010). Inequalities in non-institutionalised forms of political participation: A multi-level analysis of 25 countries. *Political studies*, 58(1), 187-213. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1467-9248.2009.00801.x>
- Marschall, S., et Schultze, M. (2012). Voting Advice Applications and their effect on voter turnout: the case of the German Wahl-O-Mat. *International Journal of Electronic Governance*, 5(3-4), 349-366. <http://dx.doi.org/10.1504/IJEG.2012.051314>
- Mattila, M. (2003). Why bother? Determinants of turnout in the European elections. *Electoral studies*, 22(3), 449-468. [http://dx.doi.org/10.1016/S0261-3794\(01\)00054-3](http://dx.doi.org/10.1016/S0261-3794(01)00054-3)
- Milner, H., et Lewis, J. P. (2012). It's what happens on the front lines of civic education policy that matters: Reflections on a natural experiment on youth turnout in Ontario. *Canadian Political Science Review*, 5(2), 136-146. Disponible dans le site <https://ojs.unbc.ca/index.php/cpsr/article/view/228/351>
- Montero, J. R., Calvo, K., et Martínez, Á. (2008). El voto religioso en España y Portugal. *Revista Internacional de Sociología*, 66(51), 19-54
- Muxel, A. (2007a). L'abstention: déficit démocratique ou vitalité politique?. *Pouvoirs*, (1), 43-55. <http://dx.doi.org/10.3917/pouv.120.0043>
- Muxel, A. (2007b). La mobilisation électorale. *Revue française de science politique*, 57(3), 315-328. <http://dx.doi.org/10.3917/rfsp.573.0315>
- Muxel, A. (2007c). Chapitre 5 / Les jeunes et la politique. Dans Perrineau, P. (éd.), *La politique en France et en Europe* (pp. 123-153). Paris: Presses de Sciences Po. <https://doi-org.ezproxy.ulb.ac.be/10.3917/scpo.perri.2007.02.123>
- Nicolau, J. (2015). Impact of electronic voting machines on blank votes and null votes in Brazilian elections in 1998. *Brazilian Political Science Review*, 9(3), 3-20.
- Nikolic, L. (2016) *Registration of foreign residents for municipal elections: A mixed-methods study of the 2012 municipal elections in Belgium* [Thèse de doctorat, Université libre de Bruxelles]
- Noordzij, K., de Koster, W., et van der Waal, J. (2020). "They don't know what it's like to be at the bottom": Exploring the role of perceived cultural distance in less-educated citizens' discontent with politicians. *The British Journal of Sociology* 72(3), 566-579. <https://doi.org/10.1111/1468-4446.12800>
- Norris, P. (1997). Choosing electoral systems: proportional, majoritarian and mixed systems. *International political science review*, 18(3), 297-312. <http://dx.doi.org/10.1177/019251297018003005>

Bibliografie

- Norris, P., et Inglehart, R. (2011). *Sacred and secular: Religion and politics worldwide*. Cambridge University Press.
- Ohme, J., Marquart, F. et Kristensen, L. M. (2020). School lessons, social media and political events in a get-out-the-vote campaign: successful drivers of political engagement among youth?. *Journal of Youth Studies*, 23(7), 886-908. <http://dx.doi.org/10.1080/13676261.2019.1645311>
- Petitpas, A., Jaquet, J. M., et Sciarini, P. (2021). Does E-Voting matter for turnout, and to whom?. *Electoral Studies*, 71. <http://dx.doi.org/10.1016/j.electstud.2020.102245>
- Peugny, C. (2015). Pour une prise en compte des clivages au sein des classes populaires. *Revue française de science politique*, 65(5), 735-759. <http://dx.doi.org/10.3917/rfsp.655.0735>
- Phillips, Anne (1995) *The Politics of Presence*. Oxford, Oxford University Press.
- Pilet, J. B., Sanhueza, M. J., Talukder, D., Dodeigne, J., et Brennan, A. E. (2019). Opening the Opaque Blank Box: An Exploration into Blank and Null Votes in the 2018 Walloon Local Elections. *Politics of the Low Countries*, 1(3), 182-204. <http://dx.doi.org/10.5553/PLC/258999292019001003003>
- Pion, G. (2010). Le vote blanc et nul en Wallonie: analyse écologique et individuelle. *Belgeo. Revue belge de géographie*, (3), 249-264. <http://dx.doi.org/10.4000/belgeo.6441>
- Pion, G. (2011). L'abstentionnisme électoral en Belgique: données individuelles et agrégées à Charleroi. *L'Espace Politique. Revue en ligne de géographie politique et de géopolitique*, (14). <http://dx.doi.org/10.4000/espacepolitique.2025>
- Pitkin, H. F. (1967). *The concept of representation*. University of California Press.
- Pontusson, J., et Rueda, D. (2010). The politics of inequality: Voter mobilization and left parties in advanced industrial states. *Comparative Political Studies*, 43(6), 675-705. <http://dx.doi.org/10.1177/0010414009358672>
- Powell Jr, G. B., et Vanberg, G. S. (2000). Election laws, disproportionality and median correspondence: Implications for two visions of democracy. *British Journal of Political Science*, 30(3), 383-411. <https://doi.org/10.1017/S0007123400000168>
- Plutzer, E. (2002). Becoming a habitual voter: Inertia, resources, and growth in young adulthood. *American political science review*, 96(1), 41-56. <https://doi.org/10.1017/S0003055402004227>
- Pritoni, A., et Vignati, R. (2019). Turnout, preferential voting and vote flows in the EU election 1. *Journal of Modern Italian Studies*, 24(5), 691-715. <https://doi.org/10.1080/1354571X.2019.1681688>
- Quintelier, E., Hooghe, M., et Marien, S. (2011). The effect of compulsory voting on turnout stratification patterns: a cross-national analysis. *International Political Science Review*, 32(4), 396-416. <http://dx.doi.org/10.1177/0192512110382016>
- Quintelier, E. (2015). Engaging adolescents in politics: The longitudinal effect of political socialization agents. *Youth & Society*, 47(1), 51-69. <http://dx.doi.org/10.1177/0044118X13507295>
- Qvortrup, M. (2005). Absentee voting in a comparative perspective: A preliminary assessment of the experiences with postal voting. Submission for The Joint Standing Committee on Electoral Matters, Australian Federal Parliament. <https://www.researchgate.net/profile/Matt-Qvortrup/publication/237609631.pdf>
- Reif, K., Schmitt, H., et Norris, P. (1997). Second-order elections. *European Journal of Political Research*, 31(1-2), 109-124. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1475-6765.1997.tb00768.x>
- Reuchamps, M., Devillers, S., Caluwaerts, D., et Bouhon, F. (2012). Le vote obligatoire. Dans Bouhon, F. et Reuchamps, M. (éds) *Les systèmes électoraux de la Belgique* (p.403-422). Bruylant.
- Reuchamps, M., Caluwaerts, D., De Winter, L., Jacquet, V., et Meuleuwaeter, C. (2015) Stemplicht en abstentisme in een multilevel perspectief. Dans K. Deschouwer, P. Delwit, M. Hooghe, P. Baudewyns, et S. Walgrave, *De kiezer ontcijferd. Over stemgedrag en stemmotivaties*, (p. 168-184). Lannoo.
- Rosema, M. (2007). Low turnout: Threat to democracy or blessing in disguise? Consequences of citizens' varying tendencies to vote. *Electoral Studies*, 26(3), 612-623. <http://dx.doi.org/10.1016/j.electstud.2006.10.007>
- Roseman, G.H. et Stephenson, E.F. (2005). The Effect of Voting Technology on Voter Turnout: Do Computers Scare the Elderly?. *Public Choice*, 123, 39-47.
- Rosenthal, M., Zubida, H., et Nachmias, D. (2018). Voting locally abstaining nationally: descriptive representation, substantive representation and minority voters' turnout. *Ethnic and Racial Studies*, 41(9), 1632-1650. <http://dx.doi.org/10.1080/01419870.2017.1295161>
- Sanz, C. (2017). The effect of electoral systems on voter turnout: Evidence from a natural experiment. *Political Science Research and Methods*, 5(4), 689-710. <http://dx.doi.org/10.1017/psrm.2015.54>
- Sauger, N., et Raillard, S. L. (2013). Économie et vote en 2012. *Revue française de science politique*, 63(6), 1031-1049. <http://dx.doi.org/10.3917/rfsp.636.1031>
- Schakel, A. H., et Jeffery, C. (2013). Are regional elections really 'second-order' elections?. *Regional studies*, 47(3), 323-341. <https://doi.org/10.1080/00343404.2012.690069>
- Schakel, A. H., et Dandoy, R. (2014). Electoral cycles and turnout in multilevel electoral systems. *West European Politics*, 37(3), 605-623. <http://dx.doi.org/10.1080/01402382.2014.895526>
- Schamp, T. et Devos, C. (2015). Verkiezingen en kiessystemen. Dans Devos, C. (éd) *Een plattegrond van de macht: inleiding tot politiek en politieke wetenschappen* (p. 491-555). Academia Press.
- Schwindt-Bayer, L. A., et Mishler, W. (2005). An integrated model of women's representation. *The Journal of politics*, 67(2), 407-428. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1468-2508.2005.00323.x>
- Selb, P., et Lachat, R. (2009). The more, the better? Counterfactual evidence on the effect of compulsory voting on the consistency of party choice. *European Journal of Political Research*, 48(5), 573-597. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1475-6765.2009.01834.x>
- Sinardet, D., De Winter, L., Dodeigne, J., et Reuchamps, M. (2018). Language, identity and voting. Dans Deschouwer, K. (Ed.) *Mind the Gap. Political Participation and Representation in Belgium* (p. 113-132). ECPR Press.
- Singh, S. (2011). How compelling is compulsory voting? A multilevel analysis of turnout. *Political Behavior*, 33(1), 95-111. <http://dx.doi.org/10.1007/s11109-010-9107-z>
- Smith, R. (2016). Confidence in paper-based and electronic voting channels: evidence from Australia. *Australian Journal of Political Science*, 51(1), 68-85. <http://dx.doi.org/10.1080/10361146.2015.1093091>
- Söderlund, P., Wass, H., et Blais, A. (2011). The impact of motivational and contextual factors on turnout in first- and second-order elections. *Electoral studies*, 30(4), 689-699. <http://dx.doi.org/10.1016/j.electstud.2011.06.013>

Söderlund, P. (2017). Candidate-centred electoral systems and voter turnout. *West European Politics*, 40(3), 516-533. <http://dx.doi.org/10.1080/01402382.2016.1271599>

Solt, F. (2008). Economic inequality and democratic political engagement. *American Journal of Political Science*, 52(1), 48-60. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1540-5907.2007.00298.x>

Solt, F. (2010). Does economic inequality depress electoral participation? Testing the Schattschneider hypothesis. *Political Behavior*, 32(2), 285-301. <http://dx.doi.org/10.1007/s11109-010-9106-0>

Stewart, C. (2006). *Residual vote in the 2004 election*. *Election Law Journal*, 5, 158-169.

Stiers, D., Hooghe, M., et Dassonneville, R. (2020). Voting at 16: Does lowering the voting age lead to more political engagement? Evidence from a quasi-experiment in the city of Ghent (Belgium). *Political Science Research and Methods*, 1-8. <http://dx.doi.org/10.1017/psrm.2020.8>

Stockemer, D. (2017). What affects voter turnout? A review article/meta-analysis of aggregate research. *Government and Opposition*, 52(4), 698-722. <http://dx.doi.org/10.1017/gov.2016.30>

Sundström, A., et Stockemer, D. (2015). Regional variation in voter turnout in Europe: The impact of corruption perceptions. *Electoral Studies*, 40, 158-169. <http://dx.doi.org/10.1016/j.electstud.2015.08.006>

Teney, C., et Jacobs, D. (2007). Le droit de vote des étrangers en Belgique: le cas de Bruxelles. *Migrations Société*, (6), 151-168. <http://dx.doi.org/10.3917/migra.114.0151>

Thomassen, J. (Ed.). (2005). *The European voter: a comparative study of modern democracies*. Oxford University Press.

Tournier, V. (2004) Générations politiques. Dans Cautrès, B. et Mayer, N. (dirs) *Le nouveau désordre électoral* (p. 229-252). Presses de Sciences Po.

Tournier, V. (2009). Comment le vote vient aux jeunes. *Agora débats/jeunesses*, (1), 79-96. <http://dx.doi.org/10.3917/agora.051.0079>

Townsley, J., et Turnbull-Dugarte, S. J. (2020). Can parties recruit postal voters? Experimental evidence from Britain. *Electoral Studies*, 64. <http://dx.doi.org/10.1016/j.electstud.2019.02.013>

Tsukiyama, H. (2018). The Effects of Electronic Voting: Evidence from Local Election in Japan. Paper presented at the Symposium "Building and Expanding Politics-Related Data Archive", 23 February.

Uhlaner, C. J. (2012). Potentiality and representation: The link between descriptive representation and participation in the United States. *Politics & Gender*, 8(4), 535-541. <http://dx.doi.org/10.1017/S1743923X12000566>

Van den Besselaar, P., Oostveen, A. M., De Cindio, F., et Ferrazzi, D. (2003). Experiments with e-voting technology: experiences and lessons. Dans Cunningham, P., Cunningham, M., et Fatelnig, P. (Eds.). (2003). *Building the knowledge economy: issues, applications, case studies*. IOS press.

Van Haute, E., et Hooghe, M. (2014). Satisfaction, confiance et comportement électoral. *Courrier hebdomadaire CRISP*, (2225), 20-30.

van Houwelingen, P. (2018). Local autonomy, municipal size and local political participation in Europe. *Policy Studies*, 39(2), 188-203. <http://dx.doi.org/10.1080/01442872.2018.1451500>

van Ostaaijen, J., van Zuydam, S., et Epskamp, M. (2020). How to improve local turnout: The effect of municipal efforts to improve turnout in Dutch local elections. *Politics of the Low*

Countries.

<http://dx.doi.org/10.5553/PLC/258999292019001003002>

Verba, S., Schlozman, K. L., et Brady, H. E. (1995). *Voice and equality: Civic voluntarism in American politics*. Harvard University Press.

Vitiello, T., Cautrès, B., Martigny, V., Strudel, S., et Krouwel, A. (2017). Dynamiques de campagne et choix des candidats. *Revue française de science politique*, 67(6), 1131-1151. <https://doi-org.ezproxy.ulb.ac.be/10.3917/rfsp.676.1131>

Wagner, A., et Lichteblau, J. (2020). Germany going postal? Comparing postal and election day voters in the 2017 German federal election. *German Politics*, 1-24. <http://dx.doi.org/10.1080/09644008.2020.1759553>

Wauters, B. (2012). Blue collars striking the Red Flag: formal and descriptive representation of the working class in the Belgian House of Representatives 1946-2007. *Labor History*, 53(2), 225-243. <http://dx.doi.org/10.1080/0023656X.2012.679398>

Wauters, B., Thijssen, P., et Erkel, P. (2020). Preference Voting in the Low Countries. *Politics of the Low Countries*, 3(1), 77-106. <http://dx.doi.org/10.5553/PLC/258999292020002001004>

Wolf, A. B. (2011). *The effect of candidate gender on voter registration and turnout*. [Thèse de doctorat, Georgetown University]

Zagórski, P. (2021). Too much to choose from? The long-term effects of political fragmentation on electoral turnout. *Politics*. <https://doi-org.ezproxy.ulb.ac.be/10.1177/0263395720971210>

Zvulun, J. Y. (2010). Postal voting and voter turnout in local elections: lessons from New Zealand and Australia. *Lex Localis - Journal of Local Self-Government*, 8(2), 115-131. [http://dx.doi.org/10.4335/8.2.115-131\(2010\)](http://dx.doi.org/10.4335/8.2.115-131(2010))

Persberichten

« Electoral bias in the UK after the 2015 General Election » , Charles Pattie et Ron Jonston, 18-06-2015, en ligne: <https://blogs.lse.ac.uk/politicsandpolicy/electoral-bias-in-the-uk-after-the-2015-general-election/>

« Communales: faut-il aller vers une inscription automatique des non belges? », Le Soir, 22/8/2018, en ligne: <https://plus.lesoir.be/174435/article/2018-08-22/communales-faut-il-aller-vers-une-inscription-automatique-des-non-belges>

Gegevens

International Institute for Democracy and Electoral Assistance (IDEA), Voter Turnout Database: <https://www.idea.int/data-tools/data/voter-turnout>

Service public fédéral, résultats des élections à la chambre 1946-2003: <http://www.ibzdgip.fgov.be/result/fr/main.html>

2003: https://elections2003.belgium.be/electionshome/fr/result/chamber/table_top.html

2007: https://elections2007.belgium.be/fr/cha/results/results_graph_etop.html

2010 et 2014: https://elections2014.belgium.be/fr/cha/results/results_graph_CKR00000.html

2019: <https://elections2019.belgium.be/fr/resultats-chiffres?el=CK&id=CKR00000>

OECD Data, trust in government, URL: <https://data.oecd.org/gga/trust-in-government.htm>

